هۆلۆكۆست

ئاگاداری نەوەكانتانی پێ بكەنەوە

كتێبەكە لە سەر قڕكردن
لە ساڵانی 1933ـ 1945 لە ئەوروپادا.

ستیفان بروشفیلد
پول ئا. لیڤین

وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە
شێرزاد هەینی

چاپی 2007
هەولێر

لەبڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوی فیكریی‌و ەدەبی نما
زنجیرەی(69)
سەرپەرشتیكردنی پرۆژەی چاپی كتێپ
ئیسماعیل كوردە، ڕێبین رەسوڵ ئیسماعیل

ناوی كتێب: ئاگاداری نەوەكانتانی پێ بكەنەوە
نوسینی:
ستیفان بروشفیلد
پول ئا. لیڤین
و: شێرزاد هەینی
نەخشەسازی: نما
بەرگ: ئارام
تیراژ: 500 دانە
چاپ: چاپخانەی تیشك
كوردستان/ هەولێر 2007

مافی لەچاپدانەوەی بۆ گۆڤاری نما پارێزراوە

وتەیەکی کورت:

ئەم کتێبە بە ناوی ئاگاداری نەوەکانتانی پێ بکەنەوە.

لە لایەن حکومەتی سویدی و لە سەر داوای پەرلەمانی سوید بە چەند زمان بلاو کرایەوە. ئەم کتێبە تیراژی سویدیەکەی ئەوەندە زۆر بوو، لە هەر پۆلێك، لە هەر دەزگایەك، لە کتێبخانەکان لە شوێنە گشتیەکان، ژمارەی زۆر دانراوە و بە پۆست و بە خۆرایش بۆ هەر کەسێك داوای کردبایە بۆیان رەوانە دەکرد.

ئەم کتێبە بە وێنەی جەرگبڕەوە کارەساتی سوتاندن و فڕکردنی جولەکەیە لە ئەوروپایە بە دەست نازییەکان بلاوکراوەتەوە.

وێنە و شێوەی کوشتنەکان، راگوێزان و زەوتکردنی سامان و ژانەکان لە ژان و ئەنفال و سوتماکی خاکی کوردستان دەچێت، کە بە دەست بەعسیەکان و داگیرکەرانی کوردستان بەردەوام پەیرەوییان کرد.

شێرزاد هەینی

هەولێر 2005/5/16

لە کاتی گفتوگۆی سەرۆك حیزبەکان لە یونیو 1 حوزیرانی 1997.

سەرۆکی حکومەت یوران پیرشون پێشنیاری کرد بۆ ئەنجامدانی هەڵمەتێکی راگەیاندنی بەر بلاو لە سەر فڕکردن بە ناوی" بەسەرهاتە زیندووەکان levande historia ".

نیازەکە ئەوە بوو فڕکردنەکەی ماوەی شەڕی جیهانی دووەم بکرێتە خاڵی دەربازبوون بۆ باسکردنی بابەتی هاوکاری مرۆڤایەتی و دیموکراسی و یەکسانی.

دەست پێشخەری ((بە سەرهاتە زیندووەکان)) چەندین چالاکی سیاسیە، زانیاریە بۆ دایك و باوك و بۆ سەرجەم کۆمەڵانی خەڵکە. بەشدار بوونی تایبەتکراوە بۆ خوێندنگاکان و جەخت لە سەر زانکۆکان و توژینەوەکان بکرێت. ئەم کتێبە یەکێکە لە چالاکیەکانی ((بە سەرهاتە زیندووەکان)) کەوا بە تایبەتی ئاراستەی گەورەکان کراوە.

پێشەکی:

حکومەت داوای لێکردیین ئەم کتێبە دەربکەیین تا ببێتە بەشێك لە دەست پێشخەریەك بۆ ((بەسەرهاتە زیندووەکان)). دانانی کتێبێك لە سەر بابەتێکی گران و هەم لایەن وەك قڕکردن بە ماوەیەکی کورت کارێکی ئاسان نیە.
لە بەر بروابوونمان بە گرنگی نیشاندان و پێشکەشکردنی بابەتی قڕکردن بە شێوەیەکی دروست ئەم کارەمان وەرگرت. زانیاری لە سەر قڕکردن شتێك نیە بتوانرێت بە شێوەی پڕوپاگەندە یان وەك نەریتەکانی پیشەیی چارەسەر بکرێت. هەڵسەنگاندنیش دەگەرێتەوە لای خەڵکانیتر کەوا بڕیار لە سەر سەرکەوتنی کارەکانمان بدەن. کۆششمان کرد بۆ ئاوێتەکردنی بابەتە زانیاریەکان بە دەنگی کەسەکان.
ناچار بووین چەندین بریاری قورس بدەین، کارێکی بەژانە کەوا لە ناو چەندین دەنگ و سیما بژارێ بکەین و لێیان ورد بینەوە. خەڵك زۆر لە سەر قڕکردن دەزانن، بابەتەکە لە مێژە بە تێری باس کراوە. رێگا بۆ ئوشفیتز پرۆپاگەندی رقایەتی دەگۆرێت بۆ مەسەلەی پۆلکردنی ئادەمیزاد و جیاکردنەوەو دوورخستنەوەیان و لە کۆتاییشدا بۆ لە ناو بردنی جەستەییان لەو ئۆردوگایانەی بۆ ئەم مەبەستە دروستکراون. ئەستەمە بتوانرێت ئەو زیانانە دەست نیشان بکرێت کەوا لە ئەنجامی بۆ چوونی نازییەکان بۆ دامەزراندنی ئەڵمانیای گەورەی خاوەن ((رەگەزی بێگەرد)) ، بەڵام قەوارەکە روونە. قوربانیەکانی قڕکردنە بە بەرنامەکە گەیشتە 6 ـ 5 ملیون جولەکە و نزیکەی نیو ملیون قەرەج و ژمارەی سەد هەزار کەس و هەروەها شاهیدی یهواو چەند ملیون

مەدەنی پۆلۆنی و گیراوی شەڕی سۆڤیەت. بەڵام ئەو ژمارانە چی دەگەینێ؟ لە بەر ئەوەی ژمارەی نمرەی زۆرە بۆیە مانایان نامێنێ، دواییش ئاسان نیە مانایە راستەقینەکەی لە بیر بکرێت. بۆیە پێویستە مرۆڤ کۆششی ئەوە بکات کەوا لە پشت هەر نمرەیەك ناوێك ، دامەزراوەیەك، کەسێك دڵسۆزی هەبێ، دوارۆژی بە فیرۆ چوو، منداڵ ، دایك و باوك و خزم. بۆیە ئێمە لە لاپەرەی داهاتوودا دەست بە باسکردنی مناڵەکانی ((بولنهوزردام)) دەکەین، چیرۆکێکە کۆتایەکەی خەمناکیە. بەداخەوە سیمای قڕکردن وایە، نازییەکان لە شەڕەکەدا یەك ملیون و نیو منالی جولەکەیان کوشت، لە نۆ منالی جولەکە لە ئەوروپا نۆیان گیانیان لە دەست دا. پرسیارەکەش ئەوەیە چۆن کرا؟هیوامان وایە ئەم کتێبە هاوکارێ بێ بۆ روونال کردنی لایەنی قڕکردن لە سوید، هەروەها ببێتە خاڵی دەرچوون بۆ گفتوگۆ لە سەر رەوشت و دیموکراسی و نەریتەکان و بنەماکانی مرۆڤایەتی لە نێوان باوك و مناڵەکانیان، نەك هەر بۆ ئەو سەردەمە و بەس بەڵکو بۆ دوارۆژیش. بەڵام کتێبەکە هەر ئەوەندە ببێتە سەرەتایەك بۆ ئەوانەی بایەخی پێدەدەن. ئەو زانیاریانەی کە تێدایە بەشێکی کەمە لە ساڵە ترسناکەکانی شەڕی جیهانی دووەم. ئێمە تەنیا رووەکەی دەبزوێنین و بەس ، بۆیە داواکارین هەموو خوێنەران خۆیان کۆشش بکەن و خۆیان بۆی بگەرێن.
لە کۆتاییدا ئەوە بە هەل دەزانین سوپاس پێشکەش بەو هەموو کەسانە بکەیین کە یارمەتیان دایین بۆ دانانی ئەم کتێبە لە ماوەی دەرچوونی بە ماوەیەکی کورت. چونکە بێ یارمەتی ئەوان نەدەکرا، ئەرکی زۆرتر لە پێویستیان کێشا بۆ تەواو کردنی **Bokfôrlaget nature och kultur** ئەم پرۆژەیە ، ئەوانیش ، لینا ئالبین دەزگای پەخشی. ئەنا ـ کارین یوهانسون(بەرپرسی پرۆژەکە و کارکەر لە بەشی راگەیاندن لە بارەگای حکومەت لە روزنباد)، سانا یوهانسون (وێنەکان). یاکوب ڤیجبلیون(نەخشە و نیگارەکان). ئەلسا ڤولفارت ((نەخشەسازی

بەرگەکە)) ، ماریتا زونابند و ئیڤائوکربیری ((وەرگێڕان). سوپاسی یارمەتی ئەنیتا کارب و میالوڤنجارت دەکەم، کە لە زۆر بواردا یارمەتیان داوین و بەبێ ئەو یارمەتیانە ئەم کتێبە تەواو نەدەبوو.

ستۆکۆلم لەینایەد / کانونی دووەمی1998

ستیفان بروشفیلد و بول. ئا.

لیڤین.

*مەبەست لە وشەی قڕکردن لەم دەقەدا قڕکردنی بە کۆمەڵی جولەکەیە لە ماوەی شەڕی جیهانی دووەمدا بە دەستی نازییەکان لە ئەڵمانیا لە سەردەمی هتلردا.

منداڵانی ئاژەڵی تاقیکردنەوەی تاقیگەکانن:

لە نیسانی 1945 دا هێزەکانی هاوپەیمانان هێرشیان گەیشتە ناو خاکی ئەڵمانی نازیی، بەڵام ئەڵمانیا تا 8 ی / مایو/ ئەیاری هەمان ساڵ دەستی نەدا. سەرەڕای ئەوەش شارەزاکانی ڕوودانی تاوانەکان ئەوەی لە دەستیان هات بەڵگەنامەکانیان فەوتاند و راستییەکانیان سەروژێر کرد.

لە کاتژمێری 8ی ئێوارەی رۆژی 20ی ئەبریل/ نیسان کەوا هەمان رۆژ بوو کە دوا یادی لە دایکبوونی هتلر کرا. ئۆردوگای گرتنی نیونگام Neuengamne هەڵکەوتوو لە دەرەوەی شاری هامبۆرگ گیراوە ئەسکەندنافیەکان بە پاسی سپی چۆڵکرا. لە ئۆردوگاکەدا 20 منداڵی جولەکەی تەمەن 12. 5 ساڵ هەبوون، دەیان کیژ و دەیان کوڕ بوون، لەوانە چواریان خوشك و برا بوون . ئەوان بۆ رزگار بوون نەبوون. ئەوانە بۆ نموونەی تاقیکردنەوە هەڵگیرا بوون. چەند مانگ بوو دکتۆری ss کورت هایسمابر ئەنجامی دەدا. چەندین نەشتەرگەرییان بۆ منداڵان کرد بوو بۆ دەرهێنانی گرێ لمفاوییان لە جەستە یان و دەرزی وەرەم ((سیل))ی زیندوویان لە پشتیان دەد. بکتریا ئەم نەخۆشیەیان

راستەوخۆ بە بۆرییەك لە سییەکانیان دەکردن. هایسمابر لە لێپرسینەوەی ساڵی 1964 دا لە گەڵی ئەنجام درابوو وتبوی ((من هیچ جیاوازی مەبدەئیم لە نێوان جولەکە و ئاژەڵەکانی تاقیکردنەوەدا هەست پێنەکردووە)).

پاش چەند سەعاتێك منداڵەکان و چوار گیراوە گەورەکەی کە چاوی لێیان دەبوو گواستڕانەوە بینایەی خوێندنگایەکی گەورە لە هامبۆرگ پێش نیوەی شەو گەیشتن. چوار گەورەکە دوو دکتۆری فرنساوی ((گابریل فلورنس و رینیە کونیویلە و دووانەکەی تریش هۆلەندی بوون ئەوانیش دیرك دیوتیکو و ئەنتۆن هولزل)) بوون. خوێندنگاکەی ئەو دەستەیەی بۆ رەوانە کرا ناوی بولینهاوزر بوو و چەند مانگێك بوو کرابووە پاشکۆیەکی گرتوخانەکە و بۆ کۆکردنەوەی ئەو ئەسکندنافیانە بوو کە نیازیان بوو ئازادیان بکەن.

دەستەکە ڕاپێچی ژێر زەمینەکە کران، لە ژووری سوتانی سوتەمەنیدا بۆ گەرمکردنەوە گەورەکانیان بە بۆرییەك بە بنمیچەکەیان هەڵواسین ، دوایش منداڵەکان هەندێکیان دەرزی مۆرفینیان لێ درابوو.یەکێکیان شڕبوو ناوی جورجیس ئەندریە کوهن بوو. بە پێی ئاخاوتنی دکتۆری ئەس ئەس ئەلفرد ترزبنسکی یەکەم جار جۆرجیس بە خەوتووی لە سێدارە درا. ئەو بە دیوار هەڵواسرا وەك ئەوانیتر نەبوو کە بە بۆرییەکە هەڵواسران، عەریفی تایبەتی ئەس ئەس یوهان فرام بە هەموو هێزیکەوە توندی دەکردن.

منداڵەکان دوو دوو وەك تابلۆ هەڵدەواسران، ئەوانی لە لێپرسینەوەکەی ساڵی 1946 دا دوانیان دا بوو وتبویان هیچ لە منداڵەکان فرمێسکیان لە چاوان نەهاتە خوارێ. بە مردنی منداڵەکان پێکی شادی هەڵدرا و جگەرە بە سەر پیاوانی ئەس ئەس دابەشکرا و دوای ئەوان نۆرەی بیست گیراوی سۆڤیەتی هات، ناویان نەزانرا. بەڵام ناوی منداڵەکان وا بوو((مانیا ئەلتمان 5 ساڵە.لیلکابیرنباوم 12 ساڵ و سرکیس گولدینگر 11 ساڵ. ریڤیکاهیرزبرگ 7ساڵ. ئەلکسندر هورنمان 8 ساڵ. ئەدوارد هورنمان 12

ساڵ. لیاکلیجرمان 8 ساڵ. جورجیس ئەندریە کوهن 12 ساڵ. بلومل مكلر 11 ساڵ. جاكلین مورجنستیرن 12 ساڵ. ئەدوارد رایشنباوم 15 ساڵ. سیرجیودی سیمون 7 ساڵ. ماریك ستاینباوم15 ساڵ. ھ.ڤاسرمان 8 ساڵ. ئەلیناور فیتونسکا 5 ساڵ. رومان ڤیتونسکی 7 ساڵ. رومان زیلر 12 ساڵ. روشلا زیلبرباری 9 ساڵ.

بۆ ڕۆژی دوایی تەرمەکانیان بۆ نوینگلم رامالران بۆ سوتاندن. ئێستا خوێندنگاکە ناوی یانوس كورزاك شولەیە و لە حەوشەی خوێندنگاکە گوڵی بچوك راگیراون بۆ بیرەوەری منالەکان.

لە 17/ ئوگست/ ئابدا باوکی منال جورجیس ئەندریە و خێزانەکەی لە شاری پاریس بۆ ئوشفیتز دوور خرابوۆوە، ئەوەش کاروانی ژمارە (27)ەمینی جولەکەی فرنساوی بوو کە دوور خرابوونەوە و یەکێکە لە دوا کاروانی دوور خراوەی جولەکەی فرنساوی بوو. بە گەیشتنی جورجیس ئەندریە بۆ ئوشفیتز بۆ تاقیگەی تەندروستی هەڵبژێردراو لە کۆتاییەکانی نوڤمبر/ تشرینی دووەم گواسترایەوە ئوردوگای نوینگام.

پێشەکی:

ناتوانرێت مێژووی نازییەکانی ئەڵمانیا لە نازییەکانی جیهان جیا بکرێتەوە، ڤرکردن لە بیرەکانی ئایدلۆژی رەگەزپەرستی ئودۆلف هتلر سەرچاوەی گرتووە کە لە کتێبەکەی ((خەباتم Mein Kampf)) روونە. نە هتلر و نە حیزبە نازییەکەی بۆیان نەدەکرا نکۆڵی لەوە بکەن کە دژایەتی کۆمەڵگای دیموکراسی و بەهاکانین. لە لای ئەوان ((رەگەز)) لە پێش هەموو شتێك بووە.

هیچ بەهایەکیان بۆ مرۆڤ بێجگە لەوەی کە مرۆڤ دار دەستی بێ بۆ ئامێری دەوڵەتی رەگەزپەرستیان بێ دادەنا. بە وەرگرتنی دەسەلات لە

30/ینابر/كانوونی دووەم 1933 لە لایەن نازییەکان یەکسەر ئەم ئایدلۆژیانەیان پەیرەو کرد.

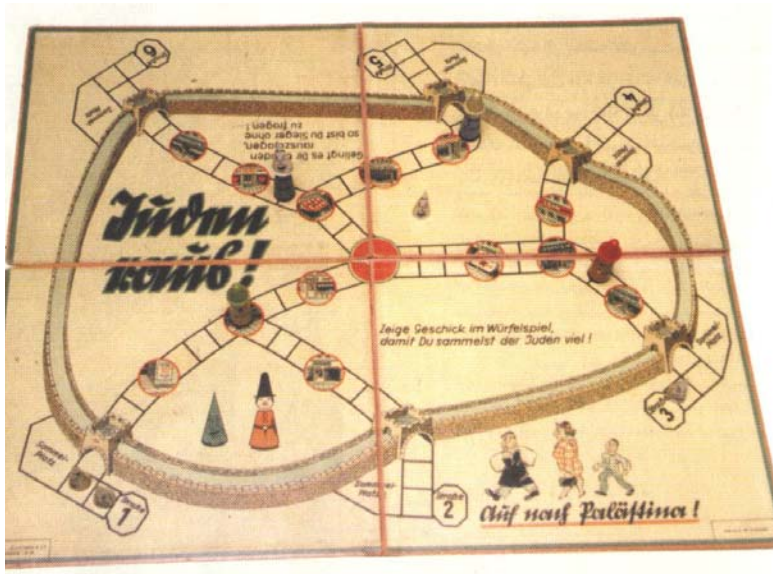

پێشینەکانی هزری رەگەزپەرستی

هزری رەگەزپەرستی لە ئەوروپادا لە مێژە ڕەگی داکوتاوە و گەشەی کردووە، رووناکبیران و فەیلەسوفەکانی سەدەی حەڤدەیەم پێشبینی جۆرەها رەگەزی مرۆڤیان کرد بوو. لە ساڵی 1854دا دبلوماسی فرنساوی ئەرتور دوجوبینو کتێبێکی بە کاریگەری زۆری لە ژێر ناوی ((نایەکسانی لە نێوان رەگەزکانی مرۆڤدا)) بڵاو کردەوە و پێشبینی ئەوەی کردبوو کەوا رەگەز ((ئاری)) خۆی بە زلتر و شكۆتر رەگەز

دەزانێ، هەروەها هەرە شەشی لە ((ئاوێتە بوونی رەگەزی)) لە گەڵ ((بێجگە لە ئاری)) لەوانەی بە هەمان پلە گەشەیان نەکردووە دەکرد. ئەم بۆچوونەش لە لایەن توندرەوە ئوروپاییەکان و ئیمپریالیزمەکان کاریگەری زۆری هەبوو. لە بەر رۆشنایی بیردۆزی گەشەسەندنی سروشتی تشارلس داروین کە دەڵێیت ((ئەو کەسەی زۆرتر خۆی بگونجێنێ ئەو دەمێنێ)) پاشان پیاوانی هزر و رۆشنفکران ئیشیان بۆ چەسپاندنی ئەم هزرە لە کۆمەڵگا کرد. بیردۆزەکەی داروینی کۆمەڵایەتی کەوا ناسرابوو چەندین بۆچوونی دەگرتەوە کە پوختەکەی وایە بۆ ((بە هێزەکان)) رەوایە بریار لە سەر ((لاوازەکان)) بدەن. روووناکبیری ئەڵمانی ـ ئینگلیزی هـ.س.شامبرلین H.S.Chamberlain لە ساڵی 1899دا بیرۆکەی ئەوەی کەوا ((رەگەزی ئاری)) کەوا میتالی جرمانس سەردەستەیەتی دەتوانێ ئایینی کریستیانو شارستانی ئەوروپی لە ترسی دوژمنی جولەکە رزگار بکات.

بەرهەڵەست کردنی سامیەت و بایولوژی رەگەزی

جولەکە لە چاخەکانی ناوەراستەوە لە ئەوروپا ژیاون، لە سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەراستەوە کەنیسە جولەکەیان بەوە تاوانبار کرد کەوا ئەوان یەسوعیا کوشتوە و بەوەش تاوانبار کران کەوا یەسوع بە مەسیح نازانن. ئەم بۆچوونە رەوشتی جولەکەی بەرەو خراپی برد و لە چەند سەدەی رابردوودا هێرشی توند و کۆمەڵکوژییان دەرحەق کراوە. بە هەڵکردنی باهۆزی دیموکراسیەتی شۆرشی فرنسا لە ساڵی 1798 رەوشەکەیان کەمێ هێور بۆوە و دەروازەی چاکبوونی رەوشی جولەکە کرایەوە و وای لێهات بەدانی ئازادی جولەکە ناو ببرێت لە چەرخی نۆزدەهەم توانیان وەك مرۆڤ ئاسایی بەشداری کۆمەڵ بکەن. لە کۆتاییەکانی چەرخی نۆزدەهەم شێوەی نوێی دژایەتیکردنی جولەکە سەری هەڵدا ((دژایەتیکردنی سامیەت)) کاردانەوەی لە سەر دەرکردنی ئازادییەکان

هەبوو. دژایەتیکردنی سامیەت بووە چەکێکی سیاسی، لە رۆژانی قەیرانە روحیەکان و ئابوورییەکان و سیاسییەکاندا پەنجەی تاوانیان ئاراستە دەکرا کەوا جولەکە کاریگەری زۆریان لە سەر کۆمەڵگە هەیە و جولەکەش بەوە تاوانبار دەکران کەوا پیلانیان هەیە بۆ وەرگرتنی دەستەڵاتی هەموو جیهان.

لەو ماوەیەدا زانستی هاوچەرخ مۆرکی بیرۆکەکانی داروینی کۆمەڵایەتی پێوە نووسا و سیمای ناسراو بە ئەیوجینك وەرگرت ((هەموو پێویستیەکانی بکرێت تا کەماسی زگماکیبوون لە ناوك ـ ئاوڵەمە ـ نەبێت)) هەروەها باس لە پارێزگاری رەگەزی بێگەرد کرا. خاوەنی ئەم جۆرە بیردۆزانە دەیان ووت کۆمەڵگە لە لایەن ناوکی بوونی بێکەڵك ((لاوازی هەرەشەی لێدەکات و دەیان ووت دەکرێ پاراستن و چاککردنی جۆری ((تەندروستی)) کۆمەڵ بکرێت بە قەدەغەکردنی ئەو ناوکانە لە زۆر بوون و بڵاو بوونەوە. بۆچوونەکانی ئەم بزاڤە لە چەرخی بیستەم لە ئەوروپا و ولایەتەیەکگرتووەکان بە نەزۆککردنی ژمارەیەکی زۆری ژنان جێبەجێ کرا.

لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهاندا 1914-1918دا روون بۆوە کەوا کۆمەڵگای پیشەسازی دەتوانێ کۆمەڵکوژی بکات و زۆر لە شەڕکەرە دێرینەکانی حیزبی نازی و بینەرانی کارەساتەکە و شکان و نسکۆی ئەڵمانیا جولەکەیان پێی تاوانبار دەکرد، ویستو هاندەر بوو بۆ تۆڵەسەندن، نازییەکان وتیان پێویستە ئەڵمانیا رزگار بکەین و لە سەر نوێ لە دایك بێتەوە ئەوەش بە پەیرەوکردنی سیاسەتی زانستی بایولوجی رەگەزی و بە پارێزگاری ناوکی بوونی بێگەرد و دژ بە سامیەت، ئامانجی ((رەگەزی بێگەرد))و کۆمەڵگای هاوشان کە جیاوازییەکانی ((سروشت لە نێوان مرۆڤدا جێگای رێز و ستایش بێ)).

یاساکانی نورنیبرگ پڕ بە پێستی بیردۆزەکان بوو، ئەو یاسایە جولەکەی گرتەوە و دوایش قەرەج. تەنیا بۆ ((هاوڵاتی خاوەن خوێن ئەڵمانی یان

ئەوانەی پەیوەندییان پێوە هەیە)) ڕەوایە مافی تەواوی هاوڵاتی پیادە بکەن، دوایی زانایانی یاسا و پارێزەران ئەوەشیان خستە پاڵی کە دەڵێ ((لە دژی هەموو یاساکان کە دەڵێ هەموو مرۆڤ یەکسانن ...... سوشیالیستی نەتەوەیی ڕێنمایی توندی پێویستی لە مەڕ جیاوازییەکانی بنچینەیی مرۆڤدا دانا ....)).

ئەوەی هۆکاری بنچینەیی ئایدلۆژی و دەروونی و تەکنەلۆژیی بۆ قڕکردنی داڕشت و لە نێوان ساڵانی 1933- 1945 دا بە پێی ئایدلۆژی هتلر و نازیەت پرۆسەکانی کوشتن و قڕکردنی بە کۆمەڵ دژ بە جولەکە و قەرەج جێبەجێ کرا.

لەوە زۆرتر جێگای بڕوا کردن نیە بۆ دەست بە سەر گرتنی ڕەگەزیەکی تر. ئەو مرۆڤەی کە بە ڕوونی هەست دەکات کەوا ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە سەر ڕەگەزیەکی بێگەرد و هەرگیز ئەم هۆشە گوم ناکات. ڕەگەز کەس بەرز دەکاتەوە بۆ ڕوونکردنەوەی خود لە ڕاستیدا. هێزێکی زۆری پێدەبەخشێ و دەتوانم بڵێم لە سەرووی سروشتەوەیە. ئەوەی کە لە کەسێتری جیا دەکاتەوە کە لە ڕەسەندا ئەویش لەم تێکەڵە مرۆییەدا بووە کە کەسانی تری هەموو گۆشەیەکی ئەم ئاوەدانیەی هاتیتە ناوی.

ه.س.شامبیرلین. زانای ڕەگەزکانی ئەوروپی.

مەسەلەی جولەکە مەسەلەیەکی ئابووری نیە و بەس، بەڵکو مەسەلەی ڕەگەز و کێشەی شارستانیشە. جولەکایەتی کارەساتی میللەتانی ئەوروپایە.

بار ئیمانوئیل لیتاندر.بازرگان و پەرلەمانتاری سویدی

1912

ئەو گەمەیە ! Juden raus)) جولەکە بۆ دەرەوە کەوا کارگەی ئەڵمانی لە سییەکان پێشکەشی گەورە و گچکەکانیان وەك ((یاریەکی

خۆش)) یان کردبوو. کڵاوی بوکەشوشەکان یارییەکە وەك ئەو کڵاوانە بوو کە جولەکە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ناچار کرا بوون لە سەریان بکەن، دەتوانی ئەم کاریکارەگەز دژ بە سامیەت لە سەر کڵاوەکە ببینیت. هەروەها ئەم نوسینەش لە سەر تابلۆکە بەدی دەکرێت ((ئەگەر سەرکەوتیت بۆ دەرکردنی شەش جولەکە ئەوا سەرکەوتنێکی ڕوونت بە دەست هێناوە)).

ئەو گەنجانە فێر نابن بێجگە لەوەی وەك ئەڵمانیەك بیر بکاتەوەو بجولێتەوە، ئەو کیژ و کوڕانەی لە تەمەنی دەساڵیدا لە ڕێکخراوەکەمان دەبنە ئەندام مەزەندە وایە کەوا یەکەم جارە هەوای پاك هەڵدەمژن. پاش چوار ساڵ لە پێشرەویی دێنە ناو ((هێزەکانی هتلر)) و لەوێش چوار ساڵیان دەهێڵینەوە (....) لە درێژایی ژیانیاندا سەربەست نابن.

وتاری ئودولف هتلر لە

1938/2/2

کوڕێك لە هێزەکانی هتلر کیژۆڵەیەك لە کۆلۆنێکی ئەڵمانی لە پۆلونیا. ئەم کۆلونیە دروستکراوە بە مەبەستی گەشەی ((بواری ژیان)) ی ئەڵمانی لە خۆرهەلات. دانیشتووانە ڕاستەقینەکان دوورخرانەوەو خێزانە ئەلمانیەکان دەستیان بە سەر کێڵگەکانیان داگرت.

پسولەی ناسینی ئانی هوروڤیتز

پاش داگیر کردنی فرنسا لە ساڵی 1940 لە لایەن ئەڵمانیەوە سەر ژمێری هەموو جولەکەکانیان کرد و ئەوەش یەکەم هەنگاو بوو بەرەو قڕکردن.

ئانی هوروڤیتز لە دایکبووی ستراسبۆرگە 1933. جولەکە ((بێگانەی ژێر چاودێری)) ئەوە بوو کە لە سەر پسولەی ناسنامەکەی نوسرابوو، گیراو یەکەم کەس بووە رەوانەی ئەو ئوردوگای نزیك تورز کراوەو دواییش بۆ ئوردوگای درانسی کە یەکێکە لە ناوچەکانی دەورو پشتی پاریس و لەوێشەوە لە 11/ سیپتمبەر/ ئەیلول/1942 لە کاروانی 31 لە فرنساوە بۆ ئوشفیتز دوور خرایەوە.

فریدای دایك و خوشکی باولیت تەمەن 7 ساڵانی لە گەڵ چووە، ئەم گەشتە هەزار کەس پیاو و ژن و منالٌ بوو. بە گەیشتنیان 600 کەسیان ناونوسکردن لەوانە هەموو منالّەکان بۆ ژوورەکانی گاز. ئانی و باولیت دوو کەسی نزیکەی یەك ملیون و نیو منالّە، جولەکە بوون لە ماوەی قڕکردندا کوژران. رێژەی رزگار بوونی منالاّن یەك لە دە منالٌ بوو، بواری رزگار بوونی منالّە جولەکەکان لە هەندێ شوێندا هەر نەبوو وەك لە پۆلونیا و وڵاتانی بەلٚتیك.

پێویستە پەروەردەی تەواوی گەنجانی ئەلمانی بێجگە لە خوێندنگا و ماڵی دایك و باوکیان لە هێزەکانی هتلر جەستەو گیانو رەوشتیان بکرێت تا لە گەل گیانی سوشیالیستی نەتەوەیی بۆ خزمەتی گەل و بەرژەوەندیەکانی بگونجێ.

(چەند بڕگەیەك لە دەقی یاساکەی هێزەکانی هتلر) هتلر یوگند 1935

ئەم وێنەیە لە کتێبی منالانی ئەلمانی((Der Giftpiz)) (قارچکی ژەهر) وەرگیراوە کە لە ساڵی 1938 بلاّو کراوەتەوە. دیارە کە چۆن بۆ ئەوەی خوێندنگاکان لە مامۆستا و خوێندکارانی جولەکە پاك بکرێتەوە و ببێتە ((ئارییەکی بێگەرد)).

هەروەها کتێبەکە ئەوەی روون کردیتەوە وەك چۆن زەحمەتە جیاوازی لە نێوان قارچکی ژەهراوی و ئەو قارچکە بکرێت کە دەخورێت. ئاواش زەحمەترە جیاوازی لە نێوان جولەکە و دز و تاوانبار بکرێت.

1919 16/ سبتمبەر/ ئەیلول

هتلر دەچێتە ناو حیزبی کرێکاری ئەڵمانی (DAP)

1920 8/ ئوگست / ئاب

دامەزراندنی پارتی کرێکاری نەتەوەیی سوشیالیستی ئەڵمانیNSDAP

1923 8 ـ 9/ نۆڤمبەر/ تشرینی دووەم

کودەتا.هتلر ویستی حکومەتی بایری بروخێنێ بەلاّم هەرەسی هێنا.لە ئەبریل/ نیسان بۆ ماوەی 5 ساڵ حوکم درا و ئەوەش ساڵی 1924 بوو لەم زیندانەدا کتێبی (خەباتم)Mein Kampt نووسی.

1925 نۆڤمبەر/ تشرینی دووەم

هێزەکانی ئەس ئەس لە مونیخ دامەزرا بۆ ئەوەی ببێتە پاسەوانی تایبەتی هتلر.

1928 20/ مایو/ ئەیار

هەڵبژاردنی پەرلەمان ،حیزبی نازی ڕێژەی 2/6 لە دەنگەکان هێنا.

1930 14/ سپتمبەر/ ئەیلول

هەڵبژاردنی پەرلەمان. لەو کاتەی جیهان لە سستی ئابووری دابوو نازییەکان ڕێژەی18.3٪ لە دەنگەکانی هەڵبژاردنیان وەدەست هێنا.

1931 دیسمبەر/ کانوونی یەکەم

هەڵلاسانی تەنگەژەی بێکاری لە ئەڵمانیا. ژمارەی بێکاران گەیشتە 5.6 ملیون کەس.

بەهاری 1932

هتلر دوو خول هەڵبژاردنی بۆ وەرگرتنی سەرۆکایەتی دەدۆڕێنێ.

31یولیو/ تەمموز

هەڵبژاردنی پەرلەمان، پارتی نازی سەرکەوتنێکی زۆر لە هەڵبژاردنە ئازادەکە وەدەست دێنێ و نازییەکان دەبنە خاوەن گەورەترین حیزب لە ئەڵمانیا بە وەرگرتنی 37.4 ڕێژەی دەنگەکان.

6 نوڤمبەر/ تشرینی دووەم

هەڵبژاردنی پەرلەمان. نازییەکان پاشەکشیان بوو و ڕێژەی33.1 دەنگەکان دەهێنن.

1933 30 نیابر/ کانوونی دووەم

ئودولف هتلر دەبێتە ڕاوێژکاری ئەڵمانیا، یەکسەر جولەکەکانی ئەڵمانیا هەست بسەر هەڵدانی سیاسەتی نازیەتی دژ بە جولەکە دەکەن.

20ئادار/ مارس

دانانی یەکەم ئوردوگای گرتن ئەویش داخاو((Dachau))ی دووری 16کم هەڵکەوتووی باکووری ڕۆژئاوای میونیخ.

1 ـ 3 ئەبریل/ نیسان

پارێزەر و دکتۆرەکان نەچوونە گەرەکە جولەکە نشینەکان.

ئەبریل/ نیسان

دەرکردنی جولەکەکان لە فەرمانگە حکومییەکان.

15/ مایو/ ئەیار

دامەزراندنی سوتانگەی ئاشکرا بۆ سوتاندنی ئەو کتێبانەی نوسەرەکانیان جولەکە بوون یان دژ بە نازییەت نوسرابوون.

14/ یولیو/ تەمموز

حیزبی نەتەوەیی سوشیالیست نازی دەبێتە تاکە حیزبی مۆڵەتدراو لە ئەڵمانیا،دانانی ئەو یاسایانەی کەوا نەزۆککردنی بە زۆری بۆ قەرەج و جولەکە و ئەلمانیە کەم ئەندامەکان و بەدەنگەکانی دانا.

سپتمبەر/ ئەیلول

لادانی هەموو جولەکەکان لە هەموو چالاکییە ڕۆشنبیرییەکان.

((تەواوی خشتەکاتییەکە لە لاپەرەکانی( )دایە.

ژیانی جولەکەکان پێش شەڕ

پێش گەیشتنی نازیەت و وەرگرتنی دەسەڵات جولەکە لە هەموو وڵاتانی ئەوروپایی ژیانیان ئاسایی دەبردە سەر. ژیانیان لە خۆرئاوای ئەوروپا و ناوەراستەکەی جیاوازی هەبوو لە گەڵ ژیانی جولەکە لە ئەورووپای خۆرهەڵات. لە ناوەراستی چەرخی نۆزدەهەم پاش سەدان ساڵ نەژادپەرستی و چەوسانەوە و تا جیاکردنەوەیان لە گەرەکی تایبەتی((گیتو)). وڵاتانی خۆرئاوا و ناوەراستی ئەوروپا بەڵێنیان دابوو ڕێز لە هاوڵاتیانی جولەکە بگرن و مافی هاوڵاتیان بپارێزن بە پێی ئەوەی ناونرا ڕزگاری. لەم ئازادییەدا جولەکە ڕژانە ناو کۆمەڵ و هەنگاویان نا بۆ تازەگەری و لە بەر سەرکەوتنیان لە کۆمەڵگای ئەورووپییدا کەوتنە بەر هێرشی سیاسی بەتایبەتی و پلەی یەکەم لەو

دەستانەی دژ بە گۆرانکاری بوون لە کۆمەڵ. وای لێ هات جولەکەکانی ئەوروپایی خۆرئاوا و ناوەراست بوونە نموونەی هاوبەشی ژیانی رۆژانە و زۆریان هەستیان بە دڵنیایی و هیوا کرد گەرچی هێما و دیاردەی دژایەتیکردنی سامیەت و رق و دژ بە جولەکەش هەستی پێدەکرا. پیاوانی جولەکەش هاوشانی پیاوانیتر و هاوڵاتیان بەشداری شەڕی یەکەمی جیهانیان کرد بۆ پاراستنی کەرامەت و سەروەری وڵاتەکانیان و هەروەها دەستی هاوکار بوون بۆ بنیات و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکەیان تا وای لێهات کەم هەبوو نیگەران بێ و بیر لەوە بکاتەوە رۆژێ دێ نازیەت قڕیان دەکات. جولەکەکانی ئەوروپایی خۆرهەڵات لە ئەڵمانیا و فرنسا لە چەرخەکانی چواردە و پازدەو وە هاتبوون و لە وڵاتانی وەك پۆلونیا و وڵاتانی بەڵتیك و ئوکرانیا و روسیا و رۆمانیا دەژیان. بە تێپەر بوونی سەدانساڵ رۆشنبیری و کەلتووریان لە سەر بنمای ئاینی جولەکە و زمانی یدیش دامەزراند. جولەکەکان دوور لە مەسیحیەکان و لە شارۆچکەی لاچەپ و گوندی دوور دەژیان. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا زۆربەی جولەکە لە ئەوروپای خۆرهەڵات هەمان پیشەی جارانی خۆیان کرد کە لە مێژە پێیان ئاشنان بەڵام زۆری نەخایاند ژمارەیەکی زۆری جولەکە پێشکەوتن و بوونە بەشێك لە ژیانی چینی ناوەندی لە شارەکاندا. سەرەڕای ئەوەی کە یاسا کۆنەکانی باو هەبوون بەڵام ئەوان دەوری زۆریان لە ژیانی شارەکان پەیدا کرد.

رەگی دژایەتیکردنی سامیەت لە کەلتووری ئەوروپای خۆرهەڵاتدا قوول بوو و بە تایبەتی بە هۆی پروپاگەندەی حکومەت دژ بە جولەکەکان. ئالۆزی باری ژیانی جولەکەکان وای کرد زۆریان بۆ وڵاتەیەگرتووەکان کۆچ بکەن. لە سییەکاندا پەیوەندی نێوان کەمینەی جولەکە و زۆرینەی مەسیحی زۆر ئالۆز بوو، زۆر کەس لە هەردوو لا جولەکە و ناجولەکە داوای گۆرانکاری لە ریشەیان بۆ ئەم رەوشە باوە دەکرد.ئەو ملیۆنەها جولەکەیەی کە لە پێش شەڕی یەکەمی جیهاندا لە ئەوروپای خۆرهەڵاتدا دەژیان. بەڵام پاش ماوەیەکی کورت دووچاری مردن بوون

بە دەستی مەکینەی قڕکردنی نازیەت. بە نەمانیان کەلتووری دەوڵەمەندی جولەکەکان لە ئەوروپای خۆرهەڵات بزر بوو.

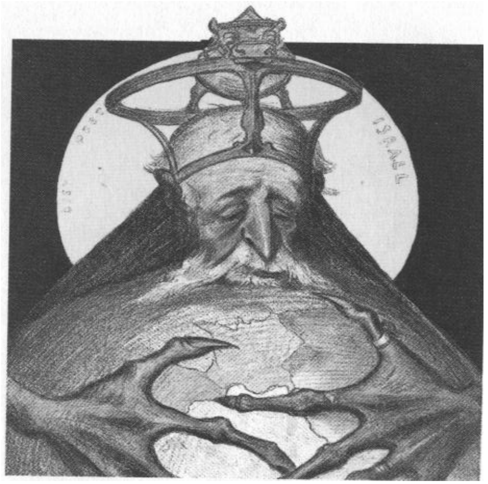

کاریکاتیری فرنساوی " کلاسیکی" دژ بە سامیەت لە ساڵی 1898. زۆر هێما و نیشانەی تابلۆ کە بابەتی سەرەکی دژایەتیکردنی نازیەتە بۆ سامیەت .

ئەو جیهانە زۆر ترسناك بووە بۆ ژیان ئەوەش لە بەر ئەوە نیە ئەوانەی کە بەدکاری دەکەن. بەڵکو لەبەر ئەو کەسانەی خۆیان دوورە پەرێز رادەگرن و وازیان لێ دەهێنن بەدکاری بکەن.

ئەلبرت ئەنشتاین فیزیائی و خەباتگێرێك لە پێناوی مرۆڤایەتی.

ئانە فرانك

ئانە لە یونیو/ حوزیرانی 1929 لە فرانکفۆرت ئام ماین لە دایکبووە، دەفتەری بیرەوەرییەکانی یەکێکە لەو بەڵگەنامە گرنگانەی لە سەر قڕکردن. لە تەمەنی سێزدەساڵییەوە دەستی بە نوسینی کردبوو، لەم دواییەدا دەفتەرەکە لە شێوەیەکی کورت نەکراوەیی بڵاوکرایەوە و وەرگێردراوەتەوە سەر پەنجا زمانی دونیا. ماوەیەکی کەم پاش وەرگرتنی

دەستەڵات لە لایەن هتلر لە ساڵی 1939 ئانە لە گەڵ خێزانەکەی ئاوتۆی باوکی و ئادیتی دایکی و مارگوتی خوشکی بەرەو هۆڵندا ڕایانکردووە. ئەوانیش وەك زۆربەی زۆری خێزانە جولەکەکانیتر وایان زانی شوێنی ئارام و شیاوو دوور لە راونانیان دۆزیوەتەوە، لەم وێنەدا تەمەنی شەش ساڵانە و لە تەنیشتیەوە دەستە خوشکی سانەی لە گەڵە کە لە ئومستردام بەوە کۆتایی هات کە نازییەکان لە ناکاو هۆڵندایان لە مایو/ ئەیاری 1940داگیرکرد. ئەوتوفرانك وەك هەموو جولەکەکانیتری هۆڵندا و وڵاتانیتری ئەوروپایی ناچار بوو بە دوای حەشارگەیەك بگەرێ و خۆیان و خێزانەکانیان لە ترس راونان و ناردنیان بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن لە پۆلونیا تێدا بشارنەوە.

خێزانەکەی لە یولیو/ تەمموزی ساڵی 1942 خۆیان لە شوێنێکی نهێنی نهۆمی سەرەوەی خانویەك دۆزیەوە. ئانە لە دەفتەری بیرەوەریەکەیدا سەر بردەی ئەو بریارە گرنگەی نوسیوەتەوە((خۆشاردنەوە کارێکی ترسناك بوو، ئەو جولەکانەی خۆیان شارد بۆوە و ئاشکرا دەبوون یەکسەر رەوانەی ئوردوگای گرتنیان دەکردن و مردنیشی سزای ئەو کەسە بوو کە یارمەتی دەدان)). گەرچی هاوسێیەکەیان یارمەتی پێشکەش کردن بەڵام لە دواییدا گستابو پێی زانین و لە 14 ئوگست / ئابی 1944 گیران و وەك سەد هەزار جولەکەی هۆڵندایی پێش ئەوان راپێچی فرانك و لەوێش بۆ وستربورك کران ئوردوگایەکە دەکەوێتە دەرەوەی ئەمستردام و لەوێشەوە خێزانەکە بۆ ئوردوگای گرتن لە ئوشفیتز لە سەرەتاکانی سپتمبر / ئەیلول / 1944 دوور خرانەوە. ئادیتی دایکی پێش ئازاد کردنی ئوشفیتز لە نیار/ کانوونی دووەمی 1945 مرد و لە کاتی خۆیدا ئانە و مارگوت رەوانەی ئوردوگای گرتنی بیرجن ـ بیلسن لە ئەڵمانیا کرابوون هەردووکیان کە گەیشتبوون توشی تیفۆ ببوون و لە مارس/ئاداری 1945 مردن و رزگاربونیان بە چاوی خۆیان نەبینیبوو و ئوتو لە ژیاندا مابوو و دوایی گەرایەوە هۆڵندا و دەفتەری بیرەوەریەکانی ئانەی دەست کەوت کە لە لای هاورێیەکەی

خێزانەکەیان بوو. لە سەدەکانی ناوەراستدا قەرەج لە باکووری هێند بە رێگای وڵاتی فارس و ئاسیای بچوك و بڵقاندا بە راونراوی گەیشتنە ئەوروپا. ئەو کاتانە وا مەزەندە دەکرا کەوا ئەوانیش ئاوێتەی جولەکە و کۆچەریتری بێجگە لە جولەکەن کەوا مردنی مەسیحیانیان لە ئەستۆدایە، ساڵانێکی زۆر کوشتنی قەرەجیك تاوانێکی گەورە نەبوو، زۆر جار لە ناوەراست و خۆرهەڵاتی ئەوروپا قەرەجیان راودەنا و وەك ئاژەڵ دەیان کوشتن. قەرەج هەندێکیان بە گەرۆکی مانەوە و هەندێکی تریان تێکەڵ بوون و داوەرانەوە. لە زۆر ناوچەدا وەك کۆمەڵێکی ئەسەنی زۆرتر دەناسران نەك وەك کۆمەڵەیەکی کۆمەڵایەتی خاوەن دوا پێگە لە رێز بەندی کۆمەڵایەتی. زۆر پێوەند و ئەفسانەیان بۆ دادەمەزراندن و هەتا ئەم زەمانەش ئەوە باوە کەوا قەرەج مناڵان دەفڕێنن و جادووگەری و نوشتەکاری دەکەن و سەرچاوەی زۆر نەخۆشی ترسناکن. گومان و دڵرەقی بەرامبەریان ئێستاش وەك جاران قوڵ و گەورەیە.

قەرەج و رەگەزپەرستی

قەرەج هەر لە سییەکانەوە لە هەموو ناوچەیەکی ئەوروپادا دەژیان و لە ئەڵمانیادا سی هەزار قەرەج لە خانووی کرڤانە وەك هاوڵاتی ئاسایی دەژیان. زۆر پێش هاتنی نازیەکانیش دژایەتیو جیاوازی نەژادییان دەرحەق دەکردنو لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئەڵمانیا ((نوسینگەی زانیاری قەرەج)) دەستی بە تۆمارو ئەرشیفکردن و ناونوسینی بۆ کردنو وا تیدەگەیشتن کەوا ئەوان مەترسییان هەیە و دەبێ ئاگادار و هوشیار بن و بە تایبەتی بۆ مەسەلەی ((ئاوێتەی رەگەزکان)). لە ساڵی 1905 نامیلکەیەکی وێنەدار بڵاوکرایەوە و چەندین زانیاری لە مەڕ پەیوەندی خزمایەتی و نزیکبوون سەدان قەرەجی ئەڵمانی تێدا بوو. لە ساڵی 1926دا لە ولایەتی بایرنی ئەڵمانی پرۆژەی یاسای ((قەلاچۆکردنی قەرەج و گەرۆك و بێکاران)) پەسەند کرا لەم یاسایەدا هاتبوو کەوا هەر قەرەجێك نەتوانێ بسەلمێنێ کار دەکات و

بەرهەمی هەیە دەست بە سەر دەکرێت. پاش ساڵی 1933 نازیەکان ئەم یاسایە و یاسای تریشیان پەیرەو کرد و بە پێی ئایدلۆژی نازیەت دەستکرا بە راونانیان بە هەمان شێوەی دەرحەق بە جولەکە دەکرا. گەرچی سەرکردەی هێزەکانی پاسەوانی تایبەت SS هاینریش هملر بۆچوونی جیاوازی هەبوو، ئەو وای مەزندە دەکرد کەوا نەژادی ((ئاری بێگەرد)) لە نێو قەرەجەکاندا هەیە. بەڵام بیرۆکەکە ئەوە بوو لە لای زۆرینەی زۆریان ((بە پێی پێویست نەبوو)) دوایی کارەکە بۆ ئەوە جێماوە کە بە بیولۆژیای رەگەزکان دەناسرا کە دەتوانێ دەستنیشانی ئەو کەسانە بکات کێ دەکوژرێت و کێ بۆی هەیە بژییت.

یاسای بایرن بۆ قەلاچۆکردنی قەرەج و گەرۆك و بێکاران

16ی یولیو/ تەمموزی 1926

برگەی یەکەم: قەرەج و ئەوانەی وەك قەرەج گەرۆکن ـ ئەوانەی بە گەرۆك ناسراون ـ دەتوانن بە گالیسکە و کرڤانەکانیان بگەرێن کە مۆڵەتیان لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە پێدراوە، ئەم مۆڵەتەش بۆ یەك جارە و بۆ ساڵێکە و دەتوانرێت هەر کاتێك لێیان وەرگیرێتەوە. (...)

برگەی دووەم: قەرەج و گەرۆکەکان بۆیان نیە زارۆکی لە تەمەنی خوێندنیان لەگەڵ بێ بگەرێین، دەگونجێ دەستەڵاتدارانی پۆلیس چاوپۆشیش بکات ئەگەر بکرێ ئامادەکاری هەبێت بۆ فێرکردنی مناڵەکان.(....)

برگەی نۆیەم: دەستەڵاتدارانی پۆلیس بۆیان هەیە هەر قەرەج و گەرۆکێك بۆ ماوەی دوو ساڵ دەست بەسەر بکەن کە تەمەنی گەیشتبێتە شازدە ساڵ. کە دەتوانێ بیسەلێنێ کاری تایبەتی هەیە و کار دەکات، ئەوەش لە پێناوی پارێزگاریە لە یاسای گشتی.

ترولمانی و قەرەج

لە ئادار/مارسی 1933 پاڵەوانیەتی کۆلەمستی کێشی ناوەندی لە یاریزانی ئەریش سیلج وەرگیرایەوە بەس لە بەر ئەوەی جولەکە بوو، ئەم نازناوە بە ڤالایی‌مایەوە هەتا یونیو/حوزیرانی1933 کەوا دوو یاریزانی‌تر کەوتنە بەرامبەری یەکتر و ناوبژیوانی ئاری لە گۆشەیەکی سەکۆکە راوەستا بوو، ئودولف ڤیت لای راستی زۆر بەهێز بوو. لە گۆشەی بەرامبەریشی یوهان ترولمان راوەستا، یەکیتی کۆلەمەستی ئەڵمانی لایەنگیری نازیەت حەزی نەدەکرد ترولمان بۆ ئەم ناز ناوە بەشداری بکات لە بەر ئەوەی قەرەج بوو، بەڵام یوهان ترولمان ناودار بە ((گبس)) قەرەج یەکێك لە ناسراوترین یاریزانایانی میللی لە ئەڵمانیا و نازییەکان هەستیار بوون بەرامبەر رای گشتی، دەبوایە یەکیتی کۆلەمستی هەلاوێری کردبایە و رایگەیاند کەوا ڤیت دەست نیشان کراوە چونکە ئەو دەتوانێ بەر بەرەکانێی ترولمان بکات.

لە 9ی یولیو/حوزیران ترولمانی دژی شکاندنێکی گەورەی لە بەرامبەرەکەی‌دا و ترولمانی تەمەن 29 ساڵ لە دابەزینی دوازەمینەکەی سەمای لە چوار دەوری دژەکەی دەکرد و بە شێوەیەکی گاڵتەجاری و کەمی ژمارەی خاڵی لە سەر دەژمارد بۆیە ئامادەکەرانی دابەزینەکە هەستیان بە شەرمەزاری کرد و بڕیاریاندا دابەزینەکە یەکسان بێ، جەماوەرەکە زۆر تووره بوون و بۆ چەند دەقیقەیەك دەنگیان بەرز کردەوە و هەرەشەی شکاندنی هۆڵەکەیان کرد، بۆیە ئامادەکەرەکان لە کۆتاییدا لە ئەنجامەکە پاشگەز بوونەوە و بڕیار درا کەوا ترولمانی پاڵەوانی کۆلەمستی کێشی سووکە لە ئەڵمانیادا.

دوایی گۆڤاری تایبەت بە وەرزشی کۆلەمستی ((بۆکس سپۆرت)) رەخنەی لێدەگرت و نوسیبووی ((بەشێوەیەکی بۆکسانێی دەکرد کە هیچ پەیوەندی بە کۆڵەمستێ نەبوو)) یان بە شێوەی ((شانۆگەری)) و کەوتبوە گاڵتە پێکردن بە خۆی و بە ((قەرەجیەکەی کە مەزندە ناکرێ)) پاش هەشت رۆژان نازناوەکەیان لێی وەرگرتەوە و سنووریشی بۆی وەك یاریکەرێکی بۆکسانیان دانا.

بۆ دابەزین و یاریەکی تری کاری پێشینەی بۆ کرا، بەقژی بۆزەوە دابەزی. لە جیاتی هەڵپەرین و سەما و سوڕان لە سەر سەکۆکە ئەمجارە چەندین بۆکسی پێکەوەی بۆ دەهات و ((گبسی)) لە جاری پێنجەم بە خوێنەوە بەر دەبێتەوە.
لە ئوردوگای گرتندا هەر دوو براکەی جێدەهێڵێ و لە ساڵی 1939دا دەڵێ دەمەوێ بچمە ناو سوپا و لە سوپای پیادەیی لە روسیا شەڕ دەکەم، لە ساڵی 1942دا ((گستابو)) لە کاتی مۆڵەتیدا دەیگرێت و رەوانەی ئوردوگای گرتنی نوینگام دەکرێت و ناچار دەکرێت گرانتر و قورستر کار بکات. سەربازەکانی هێزە تایبەتیەکانی ئەس ئەس لە ئاهەنگەکانیاندا بە کردنی یاری ((پاڵەوانی ئەڵمانیا)) رادەبوێرن و کاتی پێبەسەر دەبەن و بۆکسانێ لە گەڵ ترولانی برسی تەمەن 35 ساڵان دەکەن و کە سەربازانی ئەس ئەس بێزار دەبن تەقەی لێدەکەن لە 9ی فبرایر / شوباتی 1943 لە ئوردوگای نوینگام دەیکوژن.

لە شاهیدی دانی پیاوێکی ئەڵمانی نەخۆشی سێکس:
هاوکات لە شارەکەماندا هەڵمەتی گرتنی هیمۆسیکسواڵەکان دەستی پێکرد. یەکێك لەوانەی گیرابوون هاورێیەکی من بوو لە تەمەنی بیست و سێ ساڵیدا بووم دەمناسی و پەیوەندیمان هەبوو. گستابو ((پۆلیسی نهێنی)) هاتنە ماڵەکەی و لەوێ راپێچیان کرد. وە نەبێ گەڕان بە دواییدا بەرهەمی هەبێ و ئەگەر یەکێك ئەوە بکات ئەوا ئەویش دووچاری گرتن دەبێ. بۆ گومان و تاوانبار کردن ئەوە بەسە تەنیا ئاشنایان بیت. گستابو هاورێکەمی گرت و ماڵەکەیان پشکنی (...) لە هەموویان خراپتر دەفتەری ناونیشانەکەی بوو. ئەوانەی ناویان هەبوو گیران و یان ئەوانەی پەیوەندییان بەو هەبوو لەوانە منیش (....) دەبوایە زۆر وریا بین لە هەموو پەیوەندیەکانمان و ناچاریش بووم هەموو جۆرە پەیوەندییەکانم لە گەڵ هەموو هاورێکانم ببڕم، لە

شەقامەکاندا خۆمان لە یەکتری لادەدا تا خۆمان توشی ترسناکی نەکەین. شوێن بۆ هیمۆسیکسواڵەکان دیداریان نەما.

هیمۆسیکسواڵەکان
کە نازییەکان دەسەڵاتیان وەرگرت راوی ئەو کەسانەیان نا کە هیمۆسیکسواڵ بوو چونکە وایان هەست دەکرد کەوا گەشەی ئەم کۆمەڵەیە هەڕەشە لە ژمارەی بوون لە کۆمەڵگای ئەڵمانی و تەندروستی ((جەستەی میللی)) دەکات، یەکەکانی ئەس ئەس گەمارۆی شوێنەکانی دیداریان دەدان وەك قاوەخانەکان، ماڵە تایبەتیەکانیان، پۆلیس ئەوەی پێیکرا بۆ تەنگاو کردنی هیمۆسیکسواڵەکان کردی.
ئەم راونانە کۆششی درێژخایەنی کاری لیبرالی کۆتایی پێهێنا. نازییەکان هاوکاری هەموو ئەم یاسایانەیان کرد کە دژایەتی ئەوانەی دەکرد کە چالاکی هیمۆسیکسواڵیان هەبوو، لە سییەکاندا راونانی لادەرەکانو گرتنیان زۆر بوو. سەرکردەی هێزە تایبەتیەکانی ئەس ئەس هیلر نوسینگەیەکی بۆ دانا کاری ئەوە بوو ناونوسی هیمۆسیکسواڵەکان بکاو تەنگاویان بکات و زۆر لە نازییەکان داوای چەسپاندنی سزای لە سێدارەدانیان دەکرد بۆ ئەوانەی هیمۆسیکسواڵین ((بێرەوشتن)).
لە ساڵانی 1939 ـ 1937 ئەم راونانە زۆر بووو ژمارەی گیراوی پیاوانی نەخۆشی ئەڵمانی و نەمساوی گەیشتە 100 هەزار پیاو و لەوانە 15 ـ 10 هەزاریان رەوانەی گرتووخانەکان کردنو سێگۆشەی رەنگی وەنەوشەییان لە یەخەدان و پیاوانی ئەس ئەس زۆر درندانە مامەڵەیان لە گەڵ دەکردن بۆیە زۆریان مردن و ژمارەی مردووەکان بەراستی نەزانرا، بەڵام هەندێ زانیاری هەیە کەوا هیمۆسیکسواڵەکان لە گرتووخانەکان 60٪ی ئوردوگاکانی گرتن مردن.
نازییەکان ویستیان نێوان ئایدلوژیا و ((زانست)) بۆ دژایەتیکردنی نەخۆشە سیکسیەکان بە یەکتری گرێ بدەن و چەندین

((تاڤیکردنـەوە))ی نادروستیان بـە شـێوەی دوور لـە زانسـت لـە سـەر ئەنجام بدەن و مەبەستیش گۆڕینی ڕەوشتی هیمۆسیکسواڵەکان بوو.

کەم ئەندام و ((نامۆیە کۆمەڵایەتیەکان))

لە بیستەکاندا هەندێ لە زانایان وایان بە باش دەزانی کوشتن و لە ناوبردنی ئەو مرۆڤانە دروستە کە ((بێکەڵکن)) ballastexistenser بۆیە چەند کۆمەڵەیان لێجیاکردنەوە و بە تایبەتی ئەوانی کەم ئەندام و شێتن و ئەم دەربڕینە چەسپا کە دەڵێ ((ژیان ژیان ناهێنێ)) نازییەکان ئەو بۆچونانەیان خێرا وەرگرت، کەوا دەیەوێ هاوکاری ((لەش ساغەکان)) بکات و ((نەخۆش)) و ((سووك و بێ نرخەکان)) لە ناو ببات. بەڵام هەرەشە دەرەکییەکانی دژ بە ((تەندروستی جەستەی میللی)) کە لە جولەکە و قەرەج بۆیان دەهات بە دوور خستەوە و جیاکردنەوە و کوشتن بەرپەرچیان دایەوە. هەڕەشەی ناوەوەش لە بیرکردنەوە یان کەم ئەندام و لە مێشك و جەستەکان بوون و هەروەها ئەو کەسانەی کە لە گەڵ ((کۆششی میللی)) نەدەگونجان و بە کەسانی ((بێ بەرهەم)) ی ئابووریان دەزانین و بارێکی قورسن لە سەر بە هێزە بەرهەم هێنەرەکان. بایولوژی ڕەگەزی بە ((چاوی کەم)) سەیری دەکردن و خوورەوشتە خراپەکانیان

بە پشتاو پشت دەزانن و ئەوەش ترسناکی زیندووە لە سەر تەندروستی ((جەستەی میللی)).

بۆ((پاکژ کردنەوەی)) کۆمەڵگا و ((ڕەگەزی ئاری)) نازییەکان بۆ جێبەجێ کردنی مەرامەکانیان هەزارەها کەسیان لە توێژی هاوڵاتیان گرت کەوا زەحمەتە پێناسەیان بکرێت. بە بیانۆی ((نامۆی کۆمەڵایەتی)) جیاکرانەوە. ئەم توێژە ژنە سۆزانیەکان و ئەوانەی یەك دوو کاریان پێسپاردراوە و سەرپێچی جێبەجێ کردنیان کردووە بووە. هەروەها ئایدلۆژیای نازییەت سزای ئەوانەشیان دەدا کە ڕەوشتەکانیان بە جۆرێك لە توورەیی لێکدەدایەوە و هەتا ئەوانەی لاساری بچوکیشیان کردبایە و بە دیدی بایولوژییانە بە ((سووك و بێنرخ)) یان دادەنا. لەبەر ڕۆشنایی زانستی باو لە ئەڵمانیای نازی ((تاوانی زیندەوەری)) ئەو کەسانەی لەو خانانەدا ڕیز دەکران دووچاری نەزۆکی یان خەساندن دەهاتن و لە ئوردوگاکانی گرتندا سێگۆشەی ڕەشیان لە یەخە دەدان.

وێنەی پروپاگەندەیی پیاوانی جولەکەی کەم ئەندامن کە لە ئوردوگای گرتنی بوخنڤالد لە نێوان ساڵانی 1938- 1940دا گیراوە، ئەم کەم ئەندامانە بۆ نازییەکان هیچ سوودی نەبوو بێجگە لەوەی بکرێنە ((مادە)) بۆ تاقیکردنەوەی تەندروستیەکانیان پاش گرتنی ئەم وێنەیە ئەوانە زۆر نەژیاون.

1934 13 یولیو/ تەمموز

بە پێی یاسا ژن هێنان نێوان ئەڵمانیەکان و کەسانی رەگەز نامۆ و کەسانی ئاکار شێواو قەدەغە کرا.

2 / ئوگست/ئاب

مردنی سەرۆکی ئەڵمانی بول ڤون هیندنبورگ

19/ئوگست/ئاب

هتلر خۆی وەك فوهرر ((پێشەوا، سەرکردە بۆ دەوڵەتی سێیەم)) رایخی سێیەم راگەیاند.

ئوکتوبەر/ تشرینی یەکەم نوڤمبر/ تشرینی دووەم

هەڵمەتی گرتنی هیمۆسیکسواڵەکان لە سەرانسەری ئەڵمانیادا.

1935 ئەبریل/ نیسان

دەرکردنی شاهیدەکانی یهوا لە فەرمانگە حکومیەکان و گرتنی زۆریان.

21/ مایو/ئەیار

بریار دەرچوو کەوا نابێ جولەکە خزمەتی سەربازی بکات.

15 سپتمبر/ ئەیلول

لە کۆبوونەوەیەکدا حیزبی نازی یاساکانی نورنبیرگی پەسەند کرد.جولەکە بۆی نیە مارەیی لە گەڵ کەسانی خاوەن ((خوێنی ئەڵمانی)) یان پەیوەندی سیکسیان لە گەڵ بکەن، لە سییەکاندا لە ئەڵمانیادا(400) یاسا بۆ سستاندنی هەموو مافەکانی جولەکە دەرچوو.

26نوڤمبر/تشرینی دووەم

بۆ قەرەج و رەش نیە مارەیی لە گەڵ کەسانی خاوەن ((خوێنی ئەڵمانی)) بکەن.

1936 17 یونیو/ حوزیران

سەرۆکی پاسەوانی تایبەت ((ئەس ئەس)) هاینرش هیملر کرایە سەرۆکی پۆلیسی ئەڵمانی.

1 ـ 6 ئوگست/ ئاب

هتلر یاریەکانی ئۆلومپی لە برلین کردەوە.

1938 13مارس/ئادار

((Anschlus)) رایخی سێیەم نەمسای داگیر کرد.

ئەبریل/نیسان

چەندین یاسا بۆ ناونوسکردنی هەموو سەرمایەی جولەکەکان و ژماردنیان دەرچووە.

15ـ 6یولیو/تەمموز

نوێنەرایەتی 32 دەوڵەت لە ئەڤیان گفتوگۆ لە سەر کێشەی پەنابەرانی جولەکە دەکەن.

17 ئوگست/ ئاب

دەبوایە ژنانی جولەکەی ئەڵمانیا نازناوی ((سارا)) و پیاوەکان ناوی ((ئسرائیل)) بە ناوەکانیان بلکێنن.

5 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم

مۆرکردنی پەساپۆرتی جولەکە بە پیتی J واتە جولەکە.

28 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەم

دوورخستنەوەی 17 هەزار جولەکەی بەرەچەڵەك پۆڵۆنی لە ئەڵمانیاوە بۆ سەر سنووری پولونیا.

10. 9 نوڤمبر/ تشرینی دووەم

شەوە کریستالیەکە. راونانی دژواری جلەکە و کوشتنی و زیانی زۆر و گرتن و دوور خستنەوەی نزیکەی 30 هەزار جولەکە بۆ ئوردوگاکانی گرتن.

15نۆڤمبر/ تشرینی دووەم

قەدەغە کردنی خوێندنی منالی جولەکە لە خوێندنگاکانی ئەڵمانیا، پاش شەوە کریستالیەکە سوید رازی بوو 500منالی جولەکە لە ولاتەکەی وەرگرێت.

1939 30ینابر/کانوونی دووەم

هتلر بە پەرلەمانی ووت شەڕی جیهانی واتە ((قڕکردنی رەگەزی جولەکە لە ئەوروپا)).

21 فبرایر/ شوبات

دەبوایە جولەکەکان زێر و خشڵ و میتالە بە نرخەکانیان دابنێن.

29 یولیو/ حوزیران

دوورخستنەوەی 400پیرە ژنی قەرەج بۆ ئوردوگای گرتن لە راڤسنبرۆك لە نەمسا.

1 سپتمبر/ ئەیلول

سەرەتای شەڕی دووەمی جیهانە بە گرتنی پولونیا.

کۆمەڵەکانی ئەڵمانی ئینساتز چەند قەشە و ئەکادیمی و جولەکەیان کوشتن.قەدەغەی هاتوچۆ بۆ جولەکە پاش کاتژمێری نۆی ئێوارە.

20 سپتمبر/ ئەیلول

بۆ جولەکە نیە رادیۆی تایبەتی بە کار بێنێ.

ئۆکتوبەر/تشرینی یەکەم

دوورخستنەوەی جولەکەی ئەڵمانی بۆ دەڤەری لوبلین.

20/نۆڤمبەر/تشرینی دووەم

هیلمر فەرمانی داهەموو ((ژنانی قەرەج و فالگرەکان)) بگیرێن.

23/ نۆڤمبەر/تشرینی دووەم

دەبوایە هەموو جولەکەیەك ئەسرەگەزی داود هەڵگرن.ئەم فەرمانە هێدی هێدی لە ئەڵمانیا کاری پێکرا و دوایش لەو ولاتانەی کە داگیرکران .

1940 ینابر/کانوونی دووەم

یەکەم پرۆسەی کوشتنی نەخۆشە جولەکە ئەڵمانیەکان کە ناتەواو بوون بە گاز کوژران.

ئەپریل/نیسان

ئەڵمانیا ولاتانی دانیمارك و نەرویج و بلجیکا و هۆلندا و فرنسای داگیرکرد و قەرەجەکانی ئەڵمانیاشی بۆ پۆلونیا ئاوارە کرد.گیتوی لودزی لە جیهانی دەرەوە دابڕی.هیلمر فەرمانیدا ئوردوگاکانی گرتن لە ئوشفیتز دروست بکرێت.

3 ئوکتوبر/تشرینی یەکەم

دەرکردنی چەند بڕیاری کەنارکراو دژ بە جولەکەکانی فرنسا ((ڤیشی)) دەرچوو.

ئوکتوبر/تشرینی یەکەم

راپێچ کردنی هەموو جولەکەکانی وارشۆ بۆ گیتو. دابڕانی گیتۆ کە لە ناوەراستەکانی نۆڤمبر / تشرینی دووەم لە جیهانی دەرەوە.

1991 ینایر/ کانوونی دووەم

پرۆسەی ناونوس و ژماردنی جولەکە لە هۆلندا کرا.

1 مارس/ ئادار

هملر سەردانی ئوردوگای ئوشفیتز دەکا و فەرمان دەدا ئوردوگایەکی تر لە بیرکناو ((ئوشفیتز 2)) دروست بکەن. رێگا دەداتە

کۆمپانیای ئای.چی.فارین کەوا گیراوەکان بۆ دروستکردنی کارگەیەك لە نزیك ئوشفیتز بە کار بێنێ.

ڕاونانەکە

نازییەکان جولەکەیان بەوە تاوانبار دەکرد کەوا رۆژێ دادێ دەستەڵات وەردەگرن، جا بۆ ئەوەی بتوانن پلانەکانیان دژ بە جولەکە جێبەجێ بکەن دەبوایە جولەکە لە هەموو بوارەکان و چالاکیەکانی کۆمەڵایەتی ئاسایی دوور بخەنەوە. بۆ ئەمەش کار زۆر کرا لە ئەپریلی 1933دا حکومەت و حیزب بریاریان دا کڕین و فرۆشتن لە گەڵ دوکان و بازارگاکانی جولەکە نەکەن. ئەو پیلانە سەری نەگرت، چونکە گەلی ئەڵمانی پشتیوانیان نەکرد، بۆیە نازییەکان فێربوون کەوا دەبێ ئاگادار بن و پشتیوانی میللی راستەقینە بە دەست بێنن یان رەزامەندی هێمن.
لە سییەکاندا نازییەکان زیاتر لە 400 یاسایان بۆ داماڵینی جولەکەی ئەڵمانیا لە مافە شارستانیەکان و ئابوورییەکانیان راگەیاند. جێبەجێ کردنی ئەم یاسایانە لە ئەڵمانیادا ماوەی درێژی ویست، بەڵام لە نەمسا هەر لە رۆژی داگیرکردنی لە لایەن ئەڵمانیاوە لە مارس/ئاداری 1938 جێبەجێ کرا. لە هەر دوو وڵاتدا هەموو ئەو سامان و سەرچاوەی ژیانی خۆیان و خێزانی دکتور و پارێزەر و مامۆستا و فێرکەر و بەرێوەبەری کۆمپانیای جولەکەیان زەفتکرد و خوێندکاری جولەکەیان رەوانەی خوێندنگای تایبەتی کرد و بواریان نەدەدان لە سیمینارەکان ئامادە بن و زۆربەی مامۆستایانی جولەکەی زانکۆکانیان ناچار کرد واز بێنن و وڵات جێبهێڵن و ئەوانەی نوایەکی هێمنیان دۆزیەوە بە ناچاری هەموو سامانەکانیان لە پاش خۆیان جێهێشت و رۆیشتن.

وەك چۆن بە خێرایی ئاوارە کردن ئەنجام دەدرا ، ئەڵمانیەکان هاوکاری حکومەتەکەیان کرد و هیچ نارەزاییان لە چۆڵکردنی ئەڵمانیا لە جولەکە نیشان نەدا و ئەوانەی نارەزاییان هەبوو یان دەستی یارمەتیان بۆ جولەکە درێژ کرد زۆر کەم بوون. لە ساڵی 1940 پرۆسەکانی ئاوارە کردن دەستی پێکرد و پەیوەندی لە نێوان جولەکە و هاوسێ مەسیحیەکان هەستی پێنەدەکرا. دوا نیشانەی جیاکردنەوەکەش دەرچوونی یاسا کە بوو کە لە سپتمبر/ ئەیلول 1941 دەرکرا کە جولەکەکانی ئەڵمانیا ناچار دەکات ئەسرەگەزی زەرد بە پۆشاکی دەرەوەیان وەکەن.

بابەتی زێری نازیەکان

فڕکردن تەنیا لە ناو بردنی جەستەیی نەبوو، بەڵکو گەورەترین پرۆسەی بە نەخشە بوو بۆ تاڵان لە مێژوودا. لە سییەکاندا دەوڵەتی ئەڵمانی چەندین گەنجینەی تایبەتی بە نرخی جولەکەکانی زەفتکرد وەك پارچەی هونەری، خشڵ خانووبەرە و سامانی پاشماوەی خێزانەکانیان. هەروەها دەست بە سەر چەندین کۆمپانیای گەورە و بانکی جولەکە گیرا. چەند جولەکەیەك ویستیان هەندێ لە سامانەکانیان بە رێگای دەرباز کردنیان بۆ دەرەوەی وڵات رزگار بکەن بە تایبەتی بۆ سویسرا، ئەو سامانانەش وەك پارەی کاتی و چەك و میتالی بە نرخ و خشڵ بوون.
ئەڵمانەکان بۆ جێبەجێ کردنی پرۆسەی تاڵانە گەورەکەیان ورد بوون بەرامبەر ئەو کەسانەی ئاوارەی ئوردوگای گرتن لە پۆلونیا کران، هەر کە گەیشتن هەموو سامانەکەیان دەست بە سەردا گرت وەك جلوبەرگ و خشڵ و عارەبانەی منداڵەکان و پێڵاو و چاویلکەکانیان. زۆر لەم کەلوپەلانەیان رەوانەی ئەڵمانیا کردەوە تا گەلی ئەڵمانی بە کاریان بهێنن.

هەتا لاشەکانیان بە کار هێنا، پرچی ژنەکان پاش و پێش کوشتنیان بە گاز، بۆ نموونە گۆریەکانیان لە لایەن مەلەوانەکان و بۆ پاڵاوتن بە کار هاتن. کیفکی زێری ددانەکانیان داکەناند و دووبارە تاواندیانەوە ، خۆڵەمێشی سوتاوی لاشەکانیان کردە پەیین بۆ چاککردنی زەوی. ئیمڕۆ وا گەورەیی و زۆری تاڵانەکە ئاشکرا دەبێت. کاردانەوەی زۆر حکومەتە ئەوروپایەکان لەوانە سوید ئەوە بوو داوایان کرد چەند لیژنەی لێکۆڵینەوەی تایبەت بە تۆژینەوەی بابەتی قەرەبووی ئەوانی لە ژیاندا ماون بکرێت. ئەڵمانیای خۆرئاوا قەرەبووی سەدان هەزارانی لە جیهاندا دایەوە کە خۆیان یان خێزانەکانیان لە ژیاندا مابوون، بەڵام ئەوانی لە ئەوروپای خۆرهەلاتدا لە سەردەمی دەستەلاتی شوعیەتدا بوون هیچ قەرەبوو نەکرانەوە.

ئیمرۆ سکررەگەزکەی جارانم بینی. بە چاوە کەم بیناکەی سەیری کردم و دوورکەوتەوە، بێزم لە خۆم کردەوە و بۆیە تفم لە ناو دەستە سڕەکەم رووکرد، ئەو نەخۆشێکی من بوو کە بینیم هاورێیەکەی جیهێشتبوو و بێکار و بێپارە بوو، دەستم بە سەری داهێناو لە لای خۆم ئیشم پێکرد و چەند ساڵ لە عیادەکەم ئیشم پێکرد و فێرم کرد تا ئەم کۆتاییە هات. زۆر گۆڕا بە ڕادەیەك ناتوانێ سڵاویشم لێبکات. من لە زەلکاو رزگارم کرد.

لە بیرەوەرییەکانی رۆژی 9 ئوکتوبەری 1935

دکتورە جولەکە هیرتا ناتهورف

کارە توندرەویەکان دژ بە چالاکییەکانی جولەکە

حیزبی نازی لە ئەبریل/ نیسانی 1933 یەکەم هەنگاوی دەست پێکرد بۆ زیان گەیاندن بە ئابووری جولەکە. یەکێك لەو ڕێگایانە ئەوە بوو کوڕانی پێشڕەوانی هتلریان هان دەدا کە تابلوی ((ئاگادار کردنەوە)) بەو بازرگەیانە هەڵواسن کە خاوەنەکانیان جولەکەن. ئەم جۆرە کارانە دژ بە دکتور و پارێزەرەکان و دەزگاکانی جولەکە لە سەرانسەری ئەڵمانیا دەرکرا.

دکتورە هیرتا ناتهورن سەبارەت بە بەسەرهاتی ئەبریل/ نیسانی 1933 دەگێڕێتەوە((ئەم رۆژە بە پیتی ئاگر لە سەر دڵم نەخشاوە، بروا دەکرێت ئەو هەموو شتانە لە چەرخی بیستەمدا روو بدات ؟! مناڵان تابلۆ بە دەست لە پێش تابلۆکانیان نوسراوە ((لە جولەکە مەکڕن)) روو لە عیادەی دکتۆرە جولەکەکان مەکەن.لە جولەکەی خۆفرۆش مەکڕن ، جولەکە درۆزن و نیشانەی فێڵبازیین)).

ئێوارێ لە هوهنزولردام سێ پیاو لە گەڵ ژنەکانیانەوە دیدارمان هەبوو، هەمووومان دکتۆر بووین ، کەمترین شت بڵێم ئێمە رەش بین بووین، ئەمیل کە

تـابلۆی نـاوی دكتۆرەكـان سـواخ دەدرا و عیادەكانیـان شـپرزە دەكـران. خەڵكەكە بێدەنگ وەستا بوون و تەماشایان دەكرد، دیار بـوو لـە بیریـان چـوو بـوو تـابلۆی ناوەكـەی مـن سـواخ بـدەن ئەگـەر وابایـە وادەزانم كاردانەوەم بە هێز دەبوو. كات ئێوارە بوو كە كوڕێك سەری لێمدا ((ئایا ئێـرە نوسـینگەی كۆمپانیـا؟)) منیش وەڵامـم دایـەوە ((نـەخێر ئێـرە نوسینگەی كۆمپانیایەكی جولەكان نیە، ئێـرە عیادەی دكتـۆرە، ئایـە تـۆ نەخۆشی؟))

یـەكێك بـوو لـە برادەرەكانمـان ویسـتی بڕوامـان پێبكـات كـەوا هـەموو شتەكە چەند ڕۆژێتر تەواو دەبێ، لە توورەییەكەم نەگەیشتن كە ووتم : بمانكوژن بەرەحمترە و زۆر مرۆڤانەترە لەم كوشـتنە دەروونیـە، ئەوانـە دەیانەوێ...........بەڵام هزری من هەر لە سەر راستی بوو.

سیجر شتیدت

نـورجنی سـیجر شـتیدت یـەكێك بـوو لـە گـەورە رەخنـەگران لـە سـەر نازییەت و نارەزایی توندیشی لـە سـەر سیاسـەتی خۆگونجانـدن و دوورە پەرێزی سویدی هەبوو، نوسەر و رۆژنامەنووس لە رۆژنامەی یوتیبوری هانـدلس و شـوفارت تیـدنگ و قۆشمەچـی و گاڵتـە ناسـرابوو، ئـەوەی خوارەوە بڕگەیەكە لە ستوونەكەی

((ئیمرۆ)) كە لە 27 فبرایر/ شوبات 1936 بڵاوكراوەتەوە.

زانكۆی ناوداری ئینگلیزی ئوكسفورد و چەند زانكۆیتر رازی نەبوون لە یادی 550 ساڵەی دامەزرانـدنی زانكـۆی هایـدلبیبرك نوێنـەریان رەوانـە بكـەن. هـەروەها زانكـۆ و ئینسـتیوییەكانی سـویدیش بـۆ ئاهـەنگ یـادی 550 ساڵەی دامەزراندنەكە بـانگ كـرا بـوون وەك زانكۆكـان ئینگلترای دەستە خوشكەكانیان نەبوون كەوا نوێنەر رەوانەی ئاهەنگەكانی ئەڵمانی لـەم قۆنـاخ و پـێش هاتـە هەنوكەیـەكان نەكـەن. زانكۆكـانی ئینگلیـزی

گازەندەیان بە بیانۆی شیاو هەبوو و بۆ ئەم مەبەستەش هۆیەكانیان داتاشراو نەبوون و ئەویش ئەوە بوو كەوا رژێمی ئێستای لە ئەڵمانیا بنچـینەكانی هـەموو توژینـەوەی زانسـتیەكانیان هەڵتەكانـدووە و لێكۆڵینەوەكانیان دوورن لە راستی (...).

بۆیە زانایانی ئینگلیز بۆ رێزگرتن و پاراستنی گەورە راگرتنی پیرۆزی بوارەكانی زانست بوو كە نەچوون و دووبارە كردنەوە بوو و بەرز راگرتنـی گیـانی كـە هـەر بوارەكـانی زانسـت و دۆزینـەوەی جیـا دەكاتەوە.(...)

بە خۆشیو لە ناخەوە دیارە كەوا زانكۆكانی سویدی وەك هاورێكانیان بە ئینگلترا پشو تەسك نەبوون)).

DAGENS NYHETER.
Upplaga A
SKONINGSLÖS TYSK JUDEBOJKOTT
HEIMOJUMALA OCH LAPPO.
Jude som skjutit lynchad i häktet.
Tyska händelserna inför kulturell svensk opinion.
Universitet och bibliotek avspärrade.
Ingen vågar köpa i judiska butiker.
LÄKARNA INDRAS.
Den nationella idealismen hotar förtorka.
VAR ÄR LOGIKEN?
Finsk nationalism under reflexverkan från tysk nazism.
516 SÄNDE BOKLISTOR.
Priset för bästa urval till Örebro
De 100 böckerna till isolerad by i norr.
RIKSDAGEN GILLAR IDROTT OCH REDUCERAR ANSLAGET.
Öppen strid redan i gång vid husbyggen.
Frågan för Österrike: skall fascistfärgen bli svart eller brun?

لە ساڵی 1933 تا کۆتایی شەڕەکە. ڕۆژنامەکانی سویدی لە سەر کارەکانی ئەڵمانی نازی دژ بەجولەکەیان دەنووسی، بەردەوام خوێنەری سوێدی دیمەنی ڕاستی لە ڕووداوەکان ئاگادار بوو.

ناچار کردنی جولەکە بۆ دەرچوونیان لە خوێندنگا

لە پاش ساڵی 1933دا ئیش کرا بۆ دوورخستنەوەی خوێندکارانی جولەکە لە خوێندنگاکانی ئەڵمانیدا. لەم وێنەیەدا دیارە کەوا لە وانەی ئایدلۆژی نازی چۆن بێز و پیسایی بە خوێندکارانی جولەکە دەکەن بە نوسینی ئەم ڕستەیە لە سەر تەختەرەشەکەی پۆلدا ((جولەکە دوژمنی گەورەمانە و ئاگاداری جولەکە بن!)) کیژە خوێندکارەکان دەگێڕنەوە کە چۆن ئایدلۆژیەی نازیەت لە سییەکاندا کاریگەری لە سەریان هەبوو.

((بڕیاری زۆرکردنی ژمارەی خوێندکاران لە خوێندنگاکانی ئەڵمانی گۆڕانێکی بنەڕەتی بۆ)) هیلماجیفن ـ لودمیر))ی کیژۆلە ـ جولەکەی تەنیا لە خوێندنگای ((رانجسدورف))ی هەڵکەوتووی قەراغ بەرلین (هەستم بە تەنیایی کرد، هاوڕێم نەما ، بێبرادەر و جیران مامەوە هەموو لێم دەترسان هەندێ لە جیرانەکانم سەردانیان دەکردم و دەیانووت ((سەردانمان مەکەوە نامەویت بیتەوە لامان، ئێمە ترساویین و بۆمان نیە پەیوەندیمان بە جولەکەوە هەبێت)) بۆ کیژۆڵەی جولەکەی دانیشتووی نورینبیرك لورە جانگ سالهایر کە لە ساڵی 1933دا تەمەنی یازدە ساڵان بوو ئاسایی بوو لە خوێندنگا بمێنێتەوە چونکە باوکی سەرباز بوو لە ((ڤردون)) ئەوجا کیژێکی ناجولەکە پێی وتبوو ((من ...من ناتوانم هاوڕێی ڕێگات بم بۆ خوێندنگا نامەوێت کەس بە یەکەوەمان ببینێ)) مارشا ئابل نوسیویەتی، بە تێپەر بوونی ڕۆژێکیتر لە تەمەنی حوکمی نازیەت نێوانمان لە گەڵ جیرانەکان زۆرتر کەلەنی دەکەوتێ، دۆستە خۆشەویستە کۆنەکانمان نەمان، ئەوانەی چەند ساڵان پێکەوەبووین گۆڕان لە ناکاو تێگەیشتن ئێمە و ئەوان جیاوازیین.

شەوە کریستیاڵیەکە

لە 7 نوڤمبر/تشرینی دووەم گەنجێکی جولەکەی تەمەن 17ساڵان ((هرشل جرینزبان)) لە پاریس تەقەی لە سکرتێری نوێنەرایەتی دبلوماسی ئەڵمانی ((ئەرنستاڤوم رات)) کرد، ئەویش وەك هەزارەها جولەکەیتر دایك و باوکیان لە ئەڵمانیاوە هەفتەیەك بوو بەرەو پۆلونیا شاربەدەر کرد بوو و تەقەکردنەکەش نارەزایی بوو لەسەر ئاوارە کردنی دایكوباوکی کە گوزەرانیان لە سەر سنوور زۆر ئاڵۆز بوو و کە بریندارەکە مرد وەزارەتی راگەیاندن لە سەر زاری وەزیرەکەی

((جوزيف جوبلز)) به میدیاكانی راگەیاند كەوا جولەكە بەرپرسن لە كوشتنەكە. ئەوەش بووە هۆی گەورەترین و درندەترین شاڵاوی راونانی جولەكە لە مێژووی ئەوروپی هاوچەرخ.
لە ئێوارەی 9 و 10/ نوڤمبر/ تشرینی دووەم لە هەموو ناوچەكانی ئەڵمانیادا سەدان پەرستگای جولەكە خاپوور كرا، خانویان رووخاند و هەزارەها كۆگەی بازرگانی جولەكەیان رووتكرد، هێرش كرایە سەر گۆرستانی جولەكان و سەدان جولەكە كوژران و هەزارەهاش قۆڵ بەستكران و رەوانەی ئوردوگاكانی گرتن كران و جولەكەیان بەوە تاوانبار كرد و ناچار كران قەرەبۆكەی بە پارەیەكی زۆر بدەنەوە و حكومەت پارەكەی بە ملیار مارك خەملاند. قەرەبۆكەیان لە كۆمپانیاكانی دابینكردن مسۆگەر كرد و داواشیان لە خاوەن كۆگە جولەكەكان كرد شوێنەواری خاپوورەكان پاك بكەنەوە ((سیما و ئاكاری شەقامەكانیش وەك جاری جاران لێبكەنەوە)).

لە لای چەپ . خوێندكاری زانكۆكان ئەو كتێبانە ((قەدەغەن)) دەسوتێنن كە نوسەرەكانیان جولەكەن یان كەسانیئترن . بەرلین 5/مایو/ئەیار/1933.

ماوەیەكە دەستمان بە چاودێری رێك كرد و خشتەمان بۆ بنچینەی رەگەزیی بۆ ژیانی رۆشنبیری ئەڵمانیەكان داناوە. دیارە پێویستە سوود لە شارەزایی و زانایی ئەو فەرمانبەرانە وەرگرین كە لە كتێبخانەكاندا كاریان كردووە و نوێنەرانی نازییەكانیش بەشدارن (....) بەوە نیوەی كاری ئامادە كردن بۆ لادانی نوسەر و ئەدیب و مامۆستایانی زانكۆیی جولەكە لە ساڵی 1933دا تەواو ببوو.
چەند برگەیەك لە گۆڤاری پسپۆر لە كاروباری كتێبخانەكان 1938

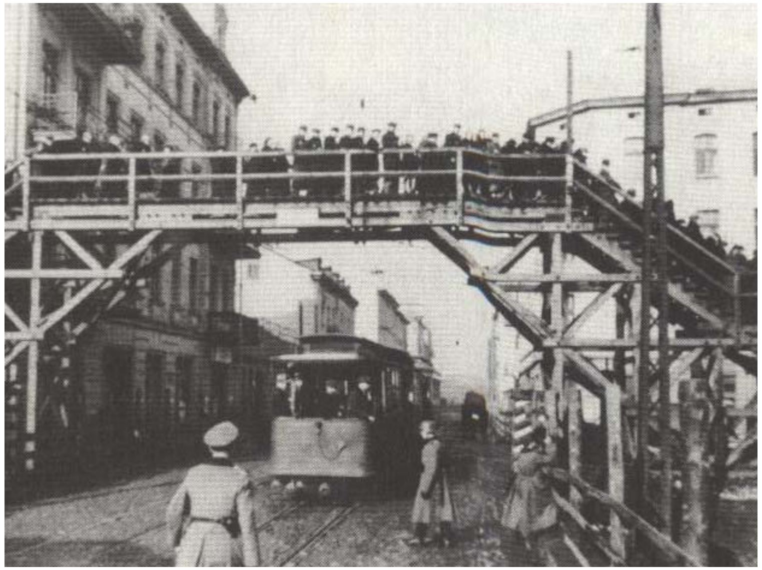

پردێك لە سەر شەقامی ((ئاری)) لە گیتو ((گەرەکی داربڕاو)) لە لودزی پولونیا ، دەبێ جولەکەی گیتو لە جیهانی دەرەوە بە تەواوی دابڕێن. هەندێ جار ناچار بووینە پردی وا لە گیتو گەورەکاندا دامەزرێنن بۆ بەشکردنی شەقامی هاتوچوی ((ئاری)) و ئاپووڕەی خەڵکەکە لە سەر پردەکە دیارە بەوەش باری ژیانی خەڵکەکە دەردەکەوێت کە چۆن لە گیتودا زۆری خەڵك لە رووبەری بچوکدا دەژیین.

دروستکردنی گیتوکان

لە سەدەکانی ناوەراستەوە ئاسایی بوو کەوا جولەکە لە گەرەکی تایبەتی دوورە پەرێز لە شارەکاندا بژیین و بەم گەرەکانەیان وتووە ((گیتو)) و لە سەدەی شازدە باو بووە. لە سەدەی هەڤدەدا و لە سەدەمی شەڕی ناپلیوندا گیتوکانی ئەڵمانیا هەڵگیران. بە هەڵگیرسانی شەڕی دووەمی جیهانیدا لە 1ی سیپتمبەر/ئەیلول 1939 نازییەکان لە پۆلونیادا زۆر بە خێرایی پەیرەوی ئەوەیان کرد کەوا جولەکە پۆلونیاکانماڵەکانیان چۆڵ بکەن و روو لەو شوێنە تایبەتیانەی شارەکان بکەن کە یەکەمینی گیتویان بۆ ئەم مەبەستە لە ساڵی 1940 دروستکرد. زۆری نەخایاند لە پۆلونیا و ئەوروپای خۆرهەڵات سەدان گیتوی گەورە و گچکە دروستکران.
سیاسەتی نیشتەجێبوون لە گیتوکان سەرەتای ئوردوگاکانی گرتن و کاری کۆکردنەوە بوون بۆ ئاسانکردنی پرۆسەی قڕکردن.

فەرمانەکانی هایدریش سەرۆکی دەزگای ئاسایش لە هێزەکانی ئەس ئەس سەبارەت بە چۆنیەتی کۆکردنەوەی جولەکە. لە ساڵی 1939 دەرچووە.
پێویستە جولەکە لە گەرەکی دوور خراوە ((گیتو)) لە شارەکاندا کۆبکرێنەوە تا بە ئاسانی بتوانرێت چاوەدێرییان بکرێت و کۆنترۆڵ بکرێن بۆ ئاوارەکردنیان . کاری زۆر خێرا ئەوەیە دەبێ دێوەرەکانی جولەکە لە گوندەکان نەمێنێ، دەبێ ئەم کارە بە سێ چوار هەفتەی داهاتوو ئەنجام بدرێت، لە بەر ئەوەی فرۆشیارە جولەکەکان لە گوندەکاندا ماون دەبێ لە گەڵ ڤێرماخت پەیوەندی بکەین بۆ هێشتنەوەی ئەو جولەکانەی کە بۆ دابینکردنی خواردەمەنی سوپا دەمێننەوە، بۆیە ئەم فەرمانەم دەرکرد.
1. گواستنەوەی جولەکەکان بە خێرایی بۆ شارەکان.
2. دوور خستنەوەی جولەکە لە ئەڵمانیا بۆ پۆلونیا.
3. گواستنەوەی ئەو قەرەجانەی کە هێشتا ماون بۆ پۆلونیا.
4. بەهۆی شەمەندەفەرەوە بە بەرنامەیەکی رێكوپێك جولەکەکان لە خاکی ئەڵمانیاوە بگوازنەوە.

((بەیانی رۆژێکی خۆش و جوان بوو. ئەو شەقامانەی لیتوانیەکان گرتبویان بە جولە و زیندوو بوو. (...) لەم نزیکانە یەکەم پرۆسەی گواستنەوە بۆ گیتو ئەنجام دەدرێت ، وێنەی سەدەکانی ناوەراستە - تەنێکی خاکی رەشی دەهاژورێت. پشتیان لە ژێر باری گراندا زیرەی دێ. ئێمە ئەوە دەزانین کاتمان لەم زووانە تەواو دەبێ، من سەیری ئاشوبەی ماڵەوە دەکەم، شتە بەستراوەکان و کەسە رەشبینەکان ، شتەکانم بە بڵاوکراوەیی دەبینم. ئەو شتانەی بە کارم دەهێنان خۆشم دەوێن.(...) ژنەکە خەیاڵ ئاڵۆز و نیگەران لە ناوەندی گەنجینە کۆکراوەکانەوە و نازانێ چییان لێ بکات. دەکرێیت و دەستەکانی لە یەکتری دەدات ، لە ناو هەموو شتەکانی چوار دەورم دەگریان ، هەموو شتێ دەگریان.

له رۆژانەی ئەسمق رودا شڤسکی تەمەن 13 ساڵان

ڤیلنیوس

6 سپتمبر/ئەیلول/ 1941

Judisk karavan.

ETT GHETTO SKAPAS.

Intryck från den stora judeomflyttningen i Kovno efter bolsjevikväldets fall och

SJÄLVHÄMNDENS OHYGGLIGHETER.

وتارێکە لە رۆژنامەی ئەفتونیلاتی هاودەنگی ئەڵمانیا 14/ئوگست/ئابی 1941 نوسینگەی رۆژنامەوان فرتیز لونگرین. مۆلەتی تایبەتی هەبوو بۆ هاوڕێ کردنی پێشەوەی هێزەکانی ئەڵمانیا بۆ دروستکردنی گیتو لە کاوناسی لیتوانیا. بێگومان وتارەکە تێگەیشتنی دژایەتی و درندایەتی جەماوەری لیتوانیای دژ بە جولەکەی لە کاتی پێشرەویی ئەڵمانیەکان هەبوو، هەروەها بۆ دروستکردنی گیتوش.

ئیمرۆ یەکشەممە 13 ئۆکتۆبەر/ تشرینی یەکەم بۆچونێکی نامۆ لە ناخمدا گەڵاڵە بوو، روون بۆوە کەوا 140 هەزار دانیشتووی جولەکەی دەورو پشتی وارشۆ ناچار دەکرێن ماڵەکانیان چۆڵ بکەن و بگوازنەوە گیتو. دەڤەرەکان لە جولەکە چۆڵکرا و 140 هەزار مەسیحی ناچار کران ناوچەکانی گیتۆکەیان چۆل بکەن، بە درێژایی رۆژدا کەلوپەل دەگوازرایەوە، خەڵکەکە بازنەیەکیان لە چڤاتی جولەکەکە بەستبوو و دەیانپرسی شەقامەکانی گیتو کامەن.

ئیمانویل رینجلیلوم مێژوو نووس لە وارشۆ ئوکتۆبەر / تشرینی یەکەم 1940

ژیان لە گیتودا

یەکەمین گیتو لە ساڵی 1940 دروستکرا ، لە سەرەتای 1942 ژمارەی گیتوکان گەیشتە سەدان گیتو کە لە هەموو دەڤەرەکانی پۆلونیا و ئەوروپای خۆرهەڵاتدا بڵاو بوون. هەر بە تەنیا جولەکەی پۆلونیایان لەم گیتویانەدا نەپەستا بوو بەڵکو جولەکەی وڵاتانی ئەڵمانیا و نەمساشیان تێدا کۆ کردەوە. هەروەها هەندێ قەرەجی ئەڵمانیاش

گەیشتێ. گوزەران لەم گیتویانەدا بەرگە نەدەکرا.دەستەڵاتدارانی ئەڵمانیا نەیاندەویست ((بنەماکانی گەمەکە)) کۆمەڵایەتی ئاسایی لەم شوێنانەدا پەیرەو بێت. تا وای لێ هات گیتو بووە تەڵەی گیانبەر . سەر ژمێری گیتوی وارشۆ گەیشتە 400 هەزار کەس چڕی دانیشتوانان بۆ هەر یەکێك 7/5 مەتر بوو. زۆر خێزانی 15 کەسی و زۆرتریش یەك ژووریان بەردەکەوت، لە زستاندا پەیداکردنی سوتەمەنی زێدە زەحمەت بوو تا وای لێ هات بە خەلووزیان دەووت ((مرواری رەش)).

خواردن پەیدا کردن خەباتێکی دژواری دەویست. رێژەی یەکەی خواردن لە لایەن ئەڵمانیەکان دابەش دەکرایە سەر دانیشتوانی گیتوی وارشۆ 200 یەکە بوو. ((لە نەخۆشخانەکانی سویدا ئێستا بۆ کەمکردنەوەی کێش 1000 یەکەی خواردن وەردەگرێت)). بۆیە دزە کردنی خواردەمەنی بۆ ناوەوەی گیتو بۆ بەردەوامی ژیان پێویست بوو. ئەوەش جێگای مەترسی بوو بە گیران یان شاردنەوەی خواردەمەنی لە باخەڵیان بی یەك و دوو دەبوە مایەی تەقە لێکردن و کوشتنیان . ئەم گوزەرانە خراپە بووە سەرچاوەی نەخۆشی کوشندەی زۆر بە تایبەتی تیفوئید. رێژەی مردنی ((سروشتی)) بە شێوەیەکی درامی بەرز بۆوە. لە ساڵی 1941 لە سەدا دەی دانیشتوانی گیتوی وارشۆ لە برسان و بە نەخۆشی مردن. چاودێری تەندروستی زەحمەت ببوو، دکتۆر و برین پێچە جولەکەکان سەرچاوەی دەرمان و خواردەمەنی گونجاو شوێنیان نەبوو. دکتۆرێك وای نوسیبوو ((مرۆڤە چالاك و زیندوو و بە کارەکان بوونە گیانەوەری ساردوسڕ خەوالۆی بەردەوام. لە سەر جێگاکانیان هەڵنەدەستانەوە بۆ خواردن و خواردنەوە و ئاودەستیشی ... بۆ شەیداییان و پەرۆشییان بۆ خواردن گیانیان لە دەست دەدا. پەلاواژ دەبەنەوە و دەمردن و نانی رەقیان لە دەستا بوو. هیچ سەرچاوەی یارمەتی ئەو هەزارەها مناڵە لاواز و هەتیمە بێ دەرەتانانە نەبوو، تەرمی مردووەکان لە سەر شەقامەکان هەڵدەدرایەوە و بە پارچە رۆژنامەیەك دادەپۆشرا و چاوەری ئەوە دەبوون تا بۆ گۆرستانە بە

کۆمەڵەکان رامالدرێن.سەرەڕای ئەو بارە نالەبارانەی ژیان رۆژەکان ((ئاسایی)) بەرێ دەکران، گەرچی فێرکردن قەدەغە بوو بەڵام فێربوون دەکرا. لە لووز 63 خوێندنگا هەبوو کە 22330 خوێندکاری تێدا بوو. گەنجی وەك داڤید سایرا کوڤیان و زۆری وەك ئەو هەر فێر بوون ، لە رۆژانەکەییدا نوسیویەتی لە رۆژی 25ی مارس/ ئادار / 1942دا ((هەست بە نەخۆشی گران دەکەم. دەخوێنم و بەڵام ناتوانم هەرگیز فێربم، پرۆڤە لە سەر فەلسەفە و برسیەتی، ئەوانە ئاوێتە سەعاتە)).

کە پۆلونیا لە لایەن ئەڵمانیەکان گیرا سەدان پەرستگای جولەکەیان ئاگر تێ بەردا، بەڵام ئەوان نوێژی ئاسایی خۆیان هەر دەکرد و زۆر جاریش پەرستن و دینداریان قەدەغە بوو. ئەگەر گستابو هەستی بەوە کردبایە یان ئەس ئەس بۆنی ئەم شتەی کردبایە نوێژکەران بە چەندین شێوە ریسوا دەکران. ئەگەر تەقەشیان لێنەکردبایە ردێنیان دەبڕیین، یان ناچار دەکران میز بە کتێبەکانی نوێژ و کتێبە پیرۆزەکانیان دابکەن. کۆمەلە کتێبە جولەکە تایبەتیەکان و کتێبخانە گشتیەکان مەبەستی گرنگی ئەڵمانیەکان بوو. هەتا ئەرشیفە دەوڵەمەندەکەی جولەکەکان کە لە پۆلونیا و ئەوروپای خۆرهەڵاتابوو زەفتکراو لە ناوچوو.

کە لە ساڵی 1942دا لە گیتوکاندا جولەکەکان دەرکران کتێب و دەقەکان جێمان و بوونە سوتەمەنی، لە گیتودا چالاکی هونەری و شانۆیی و مۆسیقا و وێنەکێشان بۆ بەرزکردنەوەی ورەیان نمایش دەکرا بۆ نموونە لە لودز شانۆگەریەك بۆ بوکەشوشەی مناڵان هەبوو. لە وارشۆش تیپی گۆرانی مناڵان هەبوو، چەند نمایشی شانۆگەری و مۆسیقایی کراو بەردەوام بوو تا هونەرمەندەکان دوور خرانەوە. مێژوو نوسان ئەوانەیان بە خەبات و بەرهەڵستی بۆیان تۆمار کردووە.

کەسانی وا زۆر هەبوون کە لە گیتوکاندا دەژیان بروایان وابوو کەوا تۆمار و نوسینەوەی رووداوەکان زۆر گرنگ و بایەخدارە بۆ دوارۆژ، هەندێکیان رۆژانەیان نوسیویەوە و هەندێکیتر دووان و دیتنەکانیان لە

سەر ژیانی گیتودا تۆمار دەکرد و بەڵگەنامەکانیان هەڵدەگرت. هەروەها تاوانی ئەڵمانیەکان و کردەوەی کەسەکان تۆمار دەکران . لەوانە مێژوو نوسی وەك ئیمانوئیل رینجلیلوم و مامۆستا حاییم کابلان لە وارشۆ و یاسا ناس ئەفرام توری لە کوڤنو ((کاوناس)). ئەڵمانیەکان دانیشتوانی گیتوکانیان بە پارەی زۆر کەم بە کار دەهێنا، زۆر لە گیتوکان کاریگەری بەرچاویان لە بەرهەمی شەڕەکە هەبوو. بەرهەمەکانی گیتوکانی وارشۆ ، لودز و بیالستۆك و سوسنوڤیتسی راستەوخۆ بۆ بەرهەمەکانیان بۆ خزمەتی بەرهەمی شەڕ بوون. یان جولەکە هەبوون لەم گیتویانەدا بەرهەم و قازانجەکەیان بۆ کەسێکی ئەڵمانی بوو و قازانجی زۆریش دەدایەوە و زۆریان وا تێدەگەیشتن چاك و زۆر ئیشکردنیان باشترین بواری رزگار بوونە بۆیان. بەڵام مەسەلەکە دوایی و ئێستا دەرکەوت هەمووی بەند بوو بە ئارەزووی ئەڵمانیەکان بۆ قڕکردن و سوود وەرگرتن لە بەرهەم و بە کارهێنانیان.

پاش داگیرکردنی پۆلونیا لە لایەن ئەڵمانیەوە لە ساڵی 1939دا جولەکەکان ناچار کران ئەسرەگەزی داودی بە ئاشکرا و بۆ ناسینەوە لە یەخە بدەن، لە وارشۆ دەسماڵێکی ئەستێرەگەزکە شین بوو و لە

دەسماڵێکی سپی دەدرا و لە قۆل دەبەسترا. بۆمان و ژیان ئەم پیرە ژنە دەسماڵەکان دەفرۆشێ.

وێنەکە لە لایەن عەریفی ئەڵمانی هاینرش یوست لە 19 سپتمبر/ئەیلول 1941 گیراوە.

(گەورە دەستەڵاتدارەکە) لە گیتو

لە گیتودا بابەتی دڵخۆشکەر زۆر کەم بوو. بەڵام هەندێ جار هۆیەك دەبوو بۆ پێکەنین، حاییم کابلان لە رۆژانەکەیدا لە 15ی مایو/ئەیار/1940دا نوسیویەتی:

جارێك نازییەك لە گوندەکانەوە هاتبوو و لەوێش دەبێ جولەکە بە دیتنی سەربازێکی نازی بۆ رێزگرتن سڵاوی لێبکەن و دەستی بکوشن و شەبقەکەی بۆ داگرن، ئەم نەریتەش لە وارشۆدا پەیرەو نەبوو، بەڵام ئەو ((مێوانە بەرێزە)) ویستی توندی بنوێنێ و یاساکانی ئەو شوێنانەی ئەو لێوەی هاتبوو پەیرەو بکات. لە ناکاو لە شەقامی کارمیلکای جولەکەکان شڵەژا و نازییە گێلەکە داوایی دەکرد رێبواران هەموو بۆ رێزگرتن شەبقەکانیان بۆی داگرن، لە ئەنجامدا چەندین کەس هەڵاتن و زۆریش خۆیان شاردەوە و بەشێکیش گیران چونکە سەرپێچیان لە رێزگرتنی کردبوو و دارکاریش کران و خەڵکەکەی تریش بە پێکەنین و گاڵتە کردنەوە تەقینەوە.(هەڵپەرستەکان) گەورە راستەقینەکانی شەقام بینیان چ رووی داوە تامی زۆریان لە گوێرایەڵبوون بۆ نازیەکە وەرگرت. بە گاڵتە رێزی زۆریان بۆ دەربڕی. ئەوەش بۆ ئەوە بوو ((گەورە دەستەڵاتدارەکە)) بکەنە گاڵتەجاری رێبوارەکان ، بەراکردن بۆی دەچوونە پێش و سەد جار سڵاویان لێدەکرد و شەبقەکانیان دادەگرت. هەندێکیان بە رووی وشکەوە ئەوەیان دەکرد و هاورێکانیش

له پشتەوە پێدەکەنین و ئەو دەستەیە دەرۆیشت دەستەیەکیتر جێگایان دەگرتەوە و بۆ نازییەکە دەهاتنە پێش و بە سەری رووتەوە سەریان بۆی نەوی دەکرد.

چەند منالێکی جولەکە لە سەر رۆخی شۆستەکەی گیتوی وارشۆ دانیشتون.

((گوێم لێ بوو کەوا رایبنێك لە وینگر و لە یومکبور کوژرا، فەرمان درا شەقامەکە گەسك بدرێت. فەرمان درا پاشماوەکان هەڵبگیرێتەوە و لە ناو شەبقەکان بکرێن، کە بۆ پێشەوە دەنوشتایەوە سێ قەمەی تفەنگی تێراکرا. ئیشەکەی کرد و بەردەوام بوو لە ئیشەکەی کە مرد)).

ئیمانویل رینجلیلوم ((بیرەوەرییەکانی لە گیتوی وارشۆ))
26/ئەبریل/نیسان/1941

بندزن 1942. ئەفسەر فرانزبولتر لە برسلاو منالانی جولەکەی کۆ کردیتەوە بە هەموو هێزییەوە لە سەریان هاوار دەکات ((ئێوە شەڕتان دەوێت)) سەرنج دەدەیین و بێ ئاگایین ، منالێکی تەمەن شەش سالان، دەوێرێت بچێتە پێش و بلێ ((نا ، مامە ، پیاوانی ئەس ئەس . ئێمە شەڕمان ناوێ، ئێمە کەمێك نانمان دەوێ))

ئەلا ـ لایبرمان ـ شایبر

بژارە ئەستەمەکان

بەرێوەبردنی کاروباری ناوخۆی گیتوکان لە لایەن جولەکە خۆیانەوە بەشێکی ناوەندی سیاسیەتی نازییەکان بوو، لە هەموو گیتویەك چڤاتێك دامەزرا بە ناوی چڤاتی جولەکە. ئەندامە پیاوەکانی ئەم چڤاتە بە هەرەشەی مردن ناچار بوون داواکانی ئەلمانیەکان ورد جێبەجێ بکەن. ئەم چڤاتە لیستی ئەو ناوانەیان ئامادە دەکرد کە نۆرەی ئاوارە کردنیان دێ. هەروەها پۆلیسی جولەکەش ئەوانەیان ئامادە دەکرد کە بۆ لە سێدارەدانیان دەبردن و هەر ئەو پۆلیسیانە سواری قەتار و لۆریشیان دەکردن. ئەگەر بەرهەلستی لە خشتەی کارەکانیان هەبوایە سزاکە ئازاردانی بە کۆمەلی هۆڤیانە بوو، بۆیە بیر لێکردنەوە زێدە دژوار بوو. سەرکردایەتی چڤاتی جولەکە لە هەموو گیتوکان کۆششیان بێوەچان بوو تا بواری بەرهەلستی نەبێ وبیریش لێنەکەنەوە. بۆ نمونە جاکوپ جینسی سەرۆکی چڤاتی جولەکە لە ڤیلینیوس لە لیتوانیا وتارێکی لە 15ی مایو/ئەیار/1943دا بۆ هەموو بەرپرسەکانی گیتوی ئەوێی روون کردەوە کەوا گستابو جولەکەیەکی دەستگیر کردووە بە تاوانی ئەوەی دەمانچەیەکی کڕییوە و هەرەشەی کرد((نازانم ئەو کێشەیە هەتا کێندەرێ دەروات و جارێ رابردوو کۆتاییەکەی بۆ گیتو باش کەوتەوە، بۆیە هوشیارتان دەکەمەوە ئەگەر ئەم جارە شتێوا دووبارە ببێتەوە ئەوا هەمووتان بە یەکەوە سزا دەدرێن و سزاکەش پیری تەمەن شێست سالان و منالانیش دەگرێتەوە....بیر بکەنەوە ، ئایە ئەمە ئەو گیانبازیە دەهێنێ!)) یەك وەلام هەیە ، ئەویش ژیرانە بیر بکەنەوە ئەم کارە ئەو گیان بازەی دەوێت!!! بەرپرسی گیتوکانیتر ویستیان هاوکاری ئەوانە بکەن کە نیازیان بەر هەلستی یە.

هەلوێست هەر چۆن بوایە کاریگەری لە سەر زۆرییینەی خەلکەکە نەبوو، چونکە دەستەلاتی بالای ئەلمانیەکان زۆر بە هێز بوو و جولەکەش دابڕاو و چەوساوە بوو. بۆیە دەرئەنجام هەر وەك جاران بوو جا چ مرۆڤ خۆی لە گەل مەرجەکانی ئەلمانیەکان ساز کردبایە یان بەرهەلستی کردبایە.

مردن لە سەر شەقامەکان

مردن بالی بە سەر گیتو لە شوێنێکدا کێشابوو، برین پێچ ((ئەدینا بلادی شفایگر)) وا باسی ژیانی هاوینی سالی 1941 گیتو دەکات ((پاش سێ هەفتە گەرامەوە نەخۆشخانەکە...... بۆ بەشی تیفوی ماك بۆ لای ئەو منالانەی هێشتا نەمردوون. منالە نەخۆشەکان دوو دوو لە سەر یەك قەرەویلەیەکدا درێژ کرابوون. پلێتەی پلاستیکیان بە نێو چەوانیان لکێنرا بوو و پلێتەکە ژمارەیان لە

منالێکه لە سەر شۆستەی گیتوی وارشۆ کەوتووە و رووحی دەدا، لە 19ی سپتمبر/ئەیلول 1941 وێنەگرەکە نوسیویەتی: ((خەڵکەکە بەس لێیان گوزەر دەکەن‌و زۆری وەك ئەومناڵە هەیە)).

سەر بوو. پلەی گەرما بەرز بوو، بەردەوام داوای شلەیان دەکرد، نەخێر بە هۆی تیفوی ماك نەمردن، ئێمە لە نەخۆشخانە دەرمانکردن ، زۆر ماندوو ببوین رۆژانە دە منالّی تازەمان بۆ دەهات . بۆیە رۆژانە هەمان ژمارەمان دەردەکرد یان رایانگوازینەوە لە بەشی ((گومان لێکردن)) بۆ بەشی ((ئاسایش)) بێگومان ئەڵمانیەکان خۆیان وردبینی دۆسیەکانی نەخۆشەکانی تیفوی مارکیان دەکرد. ئێمە دەرمان دەکردن بۆ ئەوەی یان لە ماڵەکانیان لە برسانا بمرن یان بە پفدراوی بێنەوە و بۆ دواجار ماڵئاوایان لێ بکەن، ئەوەش رۆژانە رووی دەدا.

ئەڵمانیەکان هێشتا دوور بوون کە بتوانن حکومەتی فرنسی لە قیش ناچار بکەن کە مامەڵەی رەگەزپەرستی لە گەڵ جولەکە فرنسییەکان بکەن، بەڵام سڵیان نەکردەوە لە دەرکردنی یاساکانی دژ بە جولەکە، کە گرتنی بە کۆمەڵی جولەکەکانی فرنسی لە ناوەندی یولیو/تەمموز 1942دا دەستی پێکرد و پۆلیسی فرنسی جێبەجێیکرد. لەو 80

هەزار جولەکانەی رەوانەی ئوردوگاکانی قڕکردن کران 10٪ یان تەمەنیان لە سەرووی 60 ساڵان بوو و مناڵانیش لە تەمەنی لە ژێر شەش ساڵان 10٪ بوون. دەستەڵاتدارانی فرنسی دریغیان نەکرد لە یارمەتیدانیان تا هەموو ئەو جولەکانەی ((نەژادی بێگانەیان پێوە بوو)) ئاوارە کرد، چونکە بۆ ئەڵمانیەکان زۆر زەحمەت بوو جولەکەکان بدۆزنەوە تا ئاوارەیان بکەن. بە شەو و بە رۆژ بە گوللە سواری لۆرییەکانیان دەکردن، هەر نۆهەد کەسیان لە یەك لۆری دەکرد و ژنێك لە گەڵیان سواردەبوو، سێ چوار پێنج منالّی پێبوو، تەمەنی مناڵەکان لە نێوان 15 مانگ هەتا 13 ساڵان بوو. مناڵەکان ئەوەندە پیس بوون ناگێردرێتەوە. جەستەی سێ چوار مناڵەکە هەموو برین و کێم بوو، جۆرێك خورشتی پیسیان هەبوو، زۆریان دەویست تا پێشکەشیان بکرێت، بەڵام تەنیا هاوسۆزی بەرپرسی ئوردوگاکەمان سەرکردە کوهن مان هەبوو کە بێ وێنە بوو. یەکسەر کەرەستەکانی شوشتنمان ئامادەکرد. چوار خاولیمان هەبوو هەر ئەوەندەمان هەبوو، بۆ هەزار منالّ.

ئودیت دالتروف ـ باتیسی ـ ژنێکی گیراو لە درانس ـ ئوگست 1942 سەبارەت بەو مناڵانە جولەکانەی کە گەیشتنە درانس کە لە ئوردوگاکانیتری کۆکردنەوە رەوانە کرابوون.

قڕکردن لە شوێنەکانی تری ئەوروپا

لە رووی پراکتیکەوە هەموو قۆناغەکان وەك یەك بوون هەر لە دەست نیشانکردن و کۆکردنەوە و ئاوارە کردن و دواییش قڕکردنەکە ، بەڵام قڕکردنەکە لە وڵاتێك بۆ وڵاتێکی تر جیاوازی هەبوو، گەرچی هەنگاریا هاوپەیمانەکانی ئەڵمانیای نازی بوو بەڵام جولەکەی ئەم وڵاتە تا ساڵی 1944 بە هێمنی ژیان و ژمارەیان بە جولەکە لاییدەکانی ترەوە کە لە وڵاتانی ترەوە روویان تێیکرد یەك ملیون جولەکە دەبوون. سەرکردایەتی هەنگاریا پەیرەوی زۆری یاساکانی دژایەتی جولەکەی کرد

بەڵام هەرەشەی نازیەتیان قبوڵ نەکرد بۆ ڕەوانەکردنی جولەکەکان بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن. بەڵام بە داگیرکردنی هەنگاریا لە مارسی/ئاداری 1944 لە لایەن سوپای ئەڵمانیەوە لە ناوەراستی مایو/ئەیاری 1944 گواستنەوەی جولەکەی هەنگاریا بۆ ئوشفیتز دەستی پێکرد. بە 42 ڕۆژ زیاتر لە 420 هەزار جولەکەی هەنگاریان راستەوخۆ گواستەوە ئوشفیتز ـ بیرکناو و لە پێش چاوی هەموو جیهانا ڕۆژانە بە فرنەکانی گاز 12 هەزاریان دەکوژران.
لە سەرەتای یولیو/حوزیران 1944دا سەرۆکی حکومەتی هەنگاریا میکلوس هورس فەرمانیدا دەرکردنی جولەکە راگیرێت و ئەم هەنگاوەش هاوکاری هەنگاریای دەویست بۆیە توانیان گیانی 300 هەزار جولەکە لە بودابست رزگار بکەن. ئەوەش بە پشتیوانی وڵاتانی بێلایەنی وەك سوید و سویسرا و ڤاتیکان لە رووی دبلوماسی پەیدا کرابوو. بەڵام لە کۆتایی ساڵی 1944دا لە بودابستدا 30 هەزار جولەکە گیانیان لە دەستدا. ئەوەش لە پرۆسەی ((خشینی مردن)) بەرەو سنووری نەمسا یان بە کوشتنی نازییە هەنگاریەکان بوو.
وەك هەنگاریا ئیتالیاش یاساکانی دژ بە جولەکەی دەرکرد بەڵام جولەکە کەمینەکەی ئەم وڵاتە تا رووخانی حکومەتی بنیتو موسولینی فاش لە یولیو/ حوزیرانی/1943 لە راونان پارێزراو بوون.
هێزەکانی ئەڵمانیا بە هاوکاری ئیتالیا دژ بە سامیەکان توانیان لەکۆی 35 هەزار جولەکەی ئیتالیا 8 هەزاریان کۆ بکەنەوە و رەوانەی ئوردوگای قڕکردنیان لە ئوشفیتز ـ بیرکناو بکەن.
بە داگیرکردنی یوگوسلاڤیا لە لایەن ئەڵمانیاوە کرا بە چەند پارچە لە ئەپریل/نیسانی 1941 و ئەو کاتە نزیکەی 80 هەزار جولەکەی تێدا دەژیان و جولەکەی سربیا ژمارەیان 16 هەزار جولەکە دەبوو کە لە شاری بلگرادا بوون.
ئەڵمانیەکان سامانەکانیان لێ زەفتکردن و ناچاریان کردن کاری بە زۆریش بکەن. لە ئوگست/ئاب/1941 شاڵاوی گرتنیان دەست پێکرا و

بەشی زۆری جولەکەی سربیا کوژران. لە بەهاری 1942دا لە ئوردوگای سملینی نزیك بلگراد عارەبانەی کوشتنی بە گازیشیان بۆ کوشتنیان بەکار هێنا، هەتا هاوینی 1942 دا سەدان جولەکەی سربیا لە ژیاندامان.
حکومەتی کرواتیای فاشی، ئوستاشا، لە شەڕدا هاوپەیمانیەتی لە گەڵ ئەڵمانیادا راگەیاند و جولەکەی ناچار کرد ئەسرەگەزی داود هەڵگرن و سامانەکانیان زەفتکرا، حکومەت بە بەرنامە سرب و جولەکە و قەرەجی لە ئوردوگاکانی گرتنی یاسنۆڤاکدا هەزارەها سرب و بیست هەزار جولەکەی لە کۆی 30 هەزار جولەکەی وڵات کوشتن. بە کۆتایی ئوکتۆبەری 1941 زۆربەی جولەکەی کرواتیا کوژرابوون و دواییش 7 هەزار جولەکەشی ئاوارەی ئوشفتیز کرد، کۆی ژمارەی کوژراوی جولەکە لە یوگوسلاڤیا گەیشتە 60هەزار جولەکە.
کە ئەڵمانیا و ئیتالیا وڵاتی یونانیان داگیر کرد جولەکەکانی بەشی ئیتالیاکەی هەتا ساڵی 1944دا بێ کێشە و هێمنانە دەژیان، بەڵام لە ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی ئەڵمانیەکان تەنیا لە شاری سالۆنیکیدا کە ژمارەی جولەکەی دەگەیشتە 50 هەزار پرۆسەکانی قڕکردنیان گەیشتێ، لە نێوان مانگی مارس/ئادار و ئەبریل/ نیساندا لە ساڵی 1943دا زیاتر لە 40 هەزار جولەکە ئاوارەی ئوشفتیز ـ بیرکناو کران و بە کۆتایی شەڕەکە تەنیا هەزار جولەکە گەرایەوە سالۆنیك.
سەرکردەکانی بولگاریا داواکانی ئەڵمانیایان بۆ ئاوارەی کردنی 50 هەزار جولەکەی ئەو وڵاتەیان رەتکردەوە و لە بۆگەنی شەڕەکە رزگاریان بوو. بەڵام بولگاریا سەرپێچی نەکرد لە ئاوارەکردن و دەرکردنی ئەو جولەکانەی هاوڵاتی نەبوون، کە ژمارەی ئەو جولەکانەی لە ناوچەکانی تراکییە و مقدونیای ژێر دەستەڵاتی بولگاریا کە رەوانەی تربلینکا کران گەیشتە 11 هەزار کەس.
پێش هەڵگیرسانی شەڕ لە رۆمانیادا 750 هەزار جولەکە دەژیان، 300 هەزاریان لە ناوچەکانی بیسارابین و ترانسینسترین دەژیان. جولەکەی

ئەم ناوچانە لە برسان یان بە دەستی هێزەکانی رۆمانیا بە یارمەتی ئەڵمانیایەکان کوژران، ژمارەیان کە تا کۆتایی ساڵی 1942 کوژران لە 200 هەزار کەس زۆرتر بوون و لە ناوچە ناوەراستەکانیشدا 300 هەزار جولەکە رزگاریان بوو. گەرچی رژێمی رۆمانی بە سەرکردایەتی مارشاڵ ئەیون ئەنتونیسکو دژایەتی جولەکەی دەکرد.بەڵام رازی نەبوو رەوانەی ئوردوگاکانی قڕکردن بکرێین.

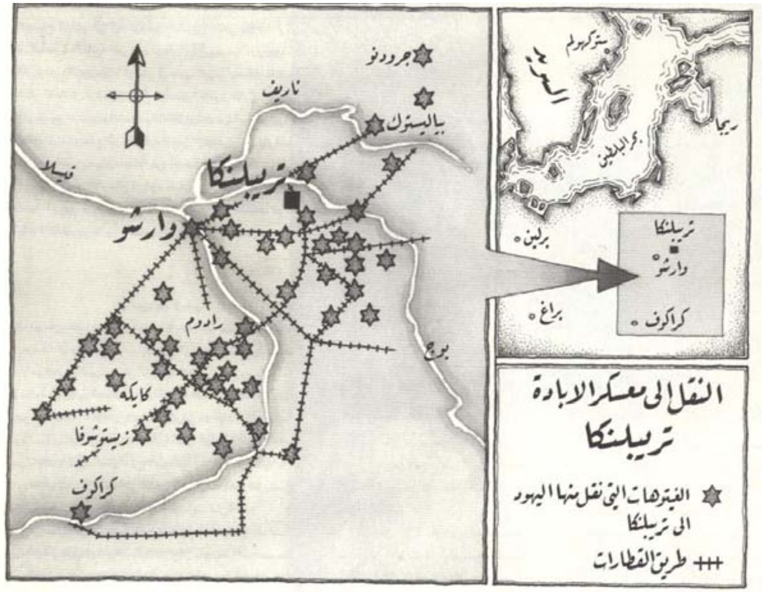

کۆکردنەوە لە وڵاتانی باکووردا

رەگەزپەرستی دژ بە جولەکەی نەرویج پاش گرتنی وڵاتەکە لە لایەن ئەڵمانیاوە لە 9ی ئەبرپل/نیسانی ساڵی 1940 دەستی پێکردن گەرچی سەرژمێریان هەر دوو هەزار جولەکە دەبوو بەڵام ئەڵمانیەکان چاویان تێبڕیبوون، لە کۆنگرەی وانسیی بەستراو لە ینابر/کانوونی دووەم 1942 لیستی ئەو وڵاتانە ئامادە کرا کەوا جولەکەی تێدا نیشتەجێیە و داواش کرا پەلەو دەست و برد بکرێ لە پێش جێبەجێ کردنی ((دوا چارەسەری بۆ کێشەی جولەکە)) هەر لە هەمان مانگدا باس لە دەست نیشانکردنی جولەکەکانی نەرویجیشی کرا. بەڵام گرتن و راونانیان تا پایز دواکەوت و لە ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی 1942دا سەدان پیاوانی تەمەن لە سەرووی 16 ساڵیدا لە شارەکانی تروندهایم و بیرگنو ئوسلو گرت و رەوانەی ئوردوگاکانیان کردن و سامانیشیان زەفتکرا. هەروەها لە شەوی 26ی نوڤمبر/تشرینی دووەم ژن و منداڵە جولەکەکانیشیان گرت و نزیکەی هەزار کەس خۆی نەداتە دەستو توانیان بەرەو سوید رابکەن.
حکومەتی دانیمارك رازی نەبوو هاوڵاتیانی جولەکەی خۆی کە سەرژمێریان 7500 کەس دەبوون مامەڵەی جیایان لە گەل بکات، سێ ساڵ ئازادانە ژیان بەڵام لە ئوگست/ئابی 1943دا هتلر بریاری دا کاتی جولەکەی دانیمارك هاتووە و هەواڵەکە بە دزە گەیشتە ئەوێ بۆیە هەموویان بە یارمەتی ماسیگرە دانیمارکییەکان و سویدییەکان دەربازی سوید بوون. حکومەتی دانیمارك وازی لە ئاوارە و دوور خراوەکانی خۆی لە ئوردوگای تیریزنیشتاد نەدەهێنا و چاودێری دەکردن بۆیە لە ژیاندا مان و بە کۆتایی هاتنی شەڕەکە گەرانەوە دانیمارك.
جولەکەکانی فنلنداش کە ژمارەیان دوو هەزار کەس دەبوو دوور نەخرانەوە و سەرکردەکانی فنلندی نەیاندانە دەست نازییەکان.

22ی مارس/ئادار

قەدەغەکردنی چونی منالآنی قەرەج بۆ خوێندنگا ئەڵمانیەکان.

30/مارس/ئادار

هتلر ئاگاداری ژەنراڵەکانی کردەوە کەوا شەڕی داهاتوویان دژی روسیایە و شەرەکە((شەڕی قڕکردنە)).

22/ی یونیو/حوزیران

هێرشی ئەڵمانیا دژ بە یەکێتی سۆڤیەت کرا. دەستەکانی ئینستاز لە ناوچەکانی خۆرهەڵاتی پۆلونیا دەستیان بە کۆمەڵ کوژیەکان کرد. روبرت لی یەکێك لە سەرکردەکانی نازییەکان لەلێدوانێکی ئەو رۆژیدا ووتی: ((جولەکە دوژمنی دێرینی بووە و هەر بە دوژمنی دەمێنێتەوە چونکە هەموو هەولێکی داوە بۆ داگیرکردن و بۆگەنی میللەتەکامان بۆیە دەبێ خەبات بکەیین بۆ تەواوی قڕکردنیان و قڕیشیان دەکەیین، دەمانەوێ ئازاد بین، نەك هەر لە ناوەوە بەڵکو لە دەرەوەش)).

31 یولیو/تەمموز

مارشاڵ هرمان گوزنگ دەستەڵات دەداتە سوپاکانی ئەس ئەس بۆ کار کردن بۆ ئامادە کردنی ((چارەسەری بنەرەتی کێشەی جولەکە))

1 سپتمبر/ئەیلول

دەبێ جولەکەی تەمەنی لە سەرووی شەش ساڵییە ئەسرەگەزی زەرد هەڵگرێ.

18/ سپتمبر/ئەیلول

دەبێ جولەکە داوا پێشکەش بکەن بۆ وەرگرتنی مۆلەت بۆ گەشت بە هۆیەکانی گواستنەوەی گشتی.

29ـ 30/ سپتمبر/ئەیلول

دەستەیەك لە ئینساتز 33 هەزار جولەکەیان لە نزیك خەرەندی بایی یا کوشت.

15 ئوکتۆبەر/

کۆچ کردنی جولەکە لە ئەڵمانیەوە قەدەغە کرا.

نوڤمبر/تشرینی دووەم

گیتو/ ئوردوگای گرتن تایبەتە بۆ ((کۆمەڵگای جولەکەی نموونەی)) و شیاویش بێ لە بەر چاوی پشکێنەرانی خاچی سوور.

7 دیسمبر/ کاوونی یەکەم

هێرشی یابانی بۆ سەر بیرل هاربر. بەشداری کردنی ولاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ شەڕەکە.

8/ دیسمبر/ کاوونی یەکەم

جێبەجێ کردنی یەکەم پرۆسەکانی لە سێدارەدانی جولەکە بە گاز لە ئوردوگای قڕکردن لە شیلمنو لە پۆلونیا.

11/ دیسمبر/ کاوونی یەکەم

راگەیاندنی ئەڵمانیا شەڕ دژی ولایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا.

12/ دیسمبر/ کاوونی یەکەم

قەدەغە کردنی جولەکە لە بەکارهێنانی تلفۆنە گشتیەکان.

1942 20 نیابر/ کانوونی دووەم

راینهادر هایدرش سەرۆکایەتی ئاسایشی ئەس ئەس لە کۆنگرەی ڤانسی دەکات لە یەکێك لە ناوچەکانی دەوروپشتی پاریس بە ئامادەبوونی گەورە بەرپرسانی نازییەکان بۆ رێکخستنی ((دوا چارەسەری)). ئاوارە کردنی جولەکە و قەرەج لە گیتوی لودز بۆ ئوردوگای شلمینو بەردەوامە.

15 فبرابر/شوبات

کوشتنی دەستەی یەکەمی جولەکە بە گازی زیکلون بی لە ئوردوگای ئوشفیتز جێبەجێ کرا، بەخێو کردنی ئاژەڵی ماڵی لە جولەکە قەدەغە کرا.

17 مارس/ ئادار

یەکەم لە سێدارەدانی بە کۆمەڵ و بە گاز لە ئوردوگای قڕکردنی بلزك لە باشووری خۆرهەڵاتی لوبلین کرا.

20/مارس/ئادار

ژوورەکانی گاز لە ئوشفیتز ـ بیرکناو بە کار هات بۆ ئەم مەبەستە دوو خانویان ئامادە کردبوو، جولەکەی پۆلونی لە ئوبرشلسایین یەکەمین قوربانی بوون.

ئەبریل/ نیسان ـ مایو/ئەیار

کردنەوەی ئوردوگای قڕکردن لە سوبیبور.

4 مایو/ئەیار

یەکەم پرۆسەی دەست نیشان کردن ((لە نێو گیراوەکاندا کرا لە ناو ئەوانی چەند مانگێك بوو لە ئوشفیتز ـ بیرکناو مابوونەوە. ئەوانەیان بۆ ژوورەکانی گاز نارد کەوا((کەڵکی ئیشیان نەماوە)).

12 مایو/ئەیار

جولەکە قەدەغە کران بچنە سەرتاشخانەی ((ئارییەکان)).

مایو/ئەیار ـ یونیو/حوزیران

جولەکەی ئەوروپای خۆرئاوا ناچار کران ئەسرەگەزی زەردی داود هەڵگرن.

12/ یونیو/حوزیران

دەبێ جولەکەکانی ئەڵمانیا هەموو کەلوپەلی کارەبایی و چاویی و چەرخداری و ئامێری چاپ دابنێن.

1 یولیو/تەمموز

لەمەودوا هەموو منداڵانی جولەکە لە خوێندن قەدەغە دەکرێن.

4/ یولیو/ تەمموز

یەکەم پرۆسەی ((دەست نیشانکردن)) لە شۆستەی بەتاڵکردنی ئۆشفیتز کرا و ئەم دەستەیەش لە جولەکەی سلۆڤاکیا بوون.

7/ یولیو/ تەمموز

هاینرش هیملر دانوستانی لە گەل دکترو کارل کلاو بیرگ کرد و هیتر لە سەر مەسەلەی نەزۆککردنی ژنانی جولەکە کەوا ئوردوگاکە لە خزمەتی ئەودایە بۆ کردنی تاقیکردنەوە لە سەر گیراوەکان.

10/ یولیو/ تەمموز

کلاو بیرگ ئاگادار کرایەوە کەوا هیملر دەخوازێ بچێتە رافزسبروك و دەست بە کار بێ نەزۆککردنی ژنانی جولەکە و ویستی بزانێ نەزۆککردنی هەزار ژنە جولەکە چەند کاتی دەوێت.

15 .16 یولیو/ تەمموز

گەیشتنی یەکەم دەستەی جولەکەی هۆڵندی بۆ ئوشفیتز.

16 ـ 18 یولیو/ تەمموز

پۆلیسی فرنسی لە پاریس 13 هەزار جولەکە ((بێ وڵاتەکان)) ی گرت لە وانە نۆ هەزاریان کە چوار هەزاریان منداڵ بوون رەوانەی ئوشفیتز کران.

19/ یولیو/ تەمموز

هیلمر فەرماندا کەوا لە کۆتایی ساڵدا جولەکەی پۆلونیا تەواو دەبن.

30/ یولیو/ تەمموز

رێکخراوە جولەکەکان دەبێ هەموو گەنجینە دێرینەکانی دروستکراو لە میتالی گران دابنێن.

22/ یولیو/ تەمموز ـ 12 سپتمبر/ئەیلول

پرۆسەکانی ئاوارە کردنی بە کۆمەڵ لە گیتوی وارشۆ بۆ ئوردوگای تربلینکا.

19 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەم

جولەکەی ئەڵمانی قەدەغەکران کەوا لە کتێبخانەکانی ((ئاری)) کتێب بکڕن.

26 نوڤمبر/ تشرینی دووەم

ئاوارە کردنی جولەکەی نرویجی بۆ ئوشفیتز.

18 دیسمبر / کانوونی یەکەم

هاوپەیمانەکان رایانگەیاند هەر کەسێ جولەکەیەک بکوژێت پاش شەڕەکە سزا دەدرێت.

رێنماییەکانی دەستەڵاتی پۆلیسی ناوخۆیی لە سازوالزاس

1. تەنیا جولەکەی راستەقینە دوور بخرێتەوە. مشلنجەکان ناگرێتەوە، ئەو پیاوانەی بە ژن تێکەڵبوون و هەروەها جولەکە بێگانەکان بە مەرجێ هاوڵاتی وڵاتانی نەیار نەبن یان ئەو وڵاتانەی کە لە لایەن ئێمەوە داگیرنەکراوە. ئەو جولەکانەی لە بەر هۆی هەڵوێست وەرگرتن بێ وڵاتن دەگیرێن. هەموو جولەکەیەک دەکرێ بگوازرێتەوە بێجگە لەو جولەکانەی شڕن و لە سەر جێگا کەوتوون.

2ـ بۆ جولەکەکان شوێنی کۆکردنەوەیان لە لودڤیجسەهافن، کایسر سلاوتن، لانداو بۆ ساز کراوە و بە پاس دەگوازرێنەوە ، لە هەر پاسێکدا فەرمانبەرێکی تایبەت بەرپرسیار دەبێ و چەند پیاوانی پۆلیسی رەسمی و گەر پێویست بوو چەند فەرمانبەر لە ژێر فەرمانیاندا دەبن.

3. ئەو فەرمانبەرە بەر پرسە لیستی ناوەکان لە شوێنی کۆکردنەوەکەدا وەردەگرێت و لە لیستەکەدا دیارە بە کام پاس دەڕۆن و سەرباز و هاوکارەکانی کێن کە لە ژێر فەرمانی ئەودا دەبن. هەروەها ناو و ئەدرێسی ئەو کەسانەشی تێدا کە دەستگیر دەکرێن.

5. کە بەرپرسەکان زانیاریەکان لە سەر جولەکەکان وەردەگرن بەرێ دەکەون بۆ شوێنەکانی نیشتەجێیان و ئاگاداریان دەکەنەوە کەوا دەگیرێن و دوور دەخرێنەوە و بۆیە دەبێ لە ماوەی دوو سەعاتدا خۆیان بۆ سەفەر ئامادە بکەن. گەر شتێک هاتە پێش دەبێ سەردانی بەرپرسەکە لە شوێنی کۆکردنەوە کە بکەن و ناکرێ خۆ ئامادەکردنی دوا بخرێت.

6. گیراوەکە ئەگەر کرا بۆی هەیە ئەم شتانە لە گەڵ خۆیدا بێنێ:

أ ـ بۆ هەر جولەکەیەک هەیە یەک جانتای سەفەر بێنێ و پێویستیەکانیان تێدا بێ و کەسی گەورە دەکرێ 50کغم بێنێ و بۆ مناڵیش 30کغم دەبێ.

ب ـ یەک دەست جلو بەرگ.

ج ـ بۆ هەر جولەکەیەک یەک بەتانی.

د ـ تێشو ((خواردن و ئاو)) بۆ چەند رۆژ.

هـ ـ قاپێک و چەنگاڵ و کەوچک و چەقۆیەک.

و ـ هەر کەسێ سەد مارکی (RM) زیاتری پێنەبێ.

ز ـ پەساپۆرت و هەویە و پسولەی کەسایەتی دەرهێنانیان ئاسان و بەردەستا بن و لە ناو جانتا نەبن.

7 ـ بۆیان نیە ئەم شتانە لە گەڵ خۆیان بێنن: دەفتەر شەک و شەک و سەهم و خشڵ و گەنجینە و پارەش لە سەد مارک زۆرتر نەبێ.

(.....)

9 ـ پێش جێ هێشتنی خانوەکانیان دەبێ ئەم فەرمانانە کرابن.

أ ـ گیانلەبەرە ماڵییەکان و گیانلەبەرێتری زیندووی وەک (سەگ ، پشیلە، باڵندەی ناو قەفەس) بدرێتە سەرۆکی شارەوانی ، سەرکردە ناوخۆکان. گەورەی گوندەکە یان هەر کەسێکی شیاو و بەرامبەری پسولەیەک وەرگرێت.

ب ـ کالای تەڕ بدرێتە (NSV) نوسینگەی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی سەر بە حیزبی نازیی.

ج ـ ئاگر و ئاگردان بکوژێندرێتەوە.

د ـ ئاو و گاز بگیرێتەوە .

هـ ـ فیوزەکانی کارەبا هەڵگیرێت.

و ـ کلیلەکانی خانووەکە بە یەکەوە ببەسترێت و ناوی خاوەنەکەی و گوند و شارەکە و شەقام و ژمارەی خانووەکەی لە سەر بێ.

ز ـ دەبێ کەسەکە ورد بپشکێندرێت نەوەک چەک و زەخیرە و تەقەمەنی و ژەهرە و پارەی بێگانە و خشڵ و شتیتری پێ بێ.

(....)
13 ـ بە شێوەیەکی ڕاست هەڵسوکەت لە گەڵ جولەکە گیراوەکە لە کاتی گرتنیدا بکرێت و ئەمەش زێدە گرنگە و نابێ توندی ڕەقەکاری بە هیچ شێوەیەك لە گەڵ بکرێت.

ئاوارە کردن

بۆ قڕکردنی جولەکە پێویست بوو ئەو ملیونەها جولەکەی ئەوروپا دوور بخرێتەوە. ئەڵمانیەکان لە بەر چەند هۆیەك بریاریاندا جولەکە لە زێدی خۆیان نەکوژن، بەڵکو هەموویان بۆ ئوردوگاکان بگوازەوە کە لە پۆلوینا بۆ ئەم مەبەستە دروستکرا بوون. هتلر و سەرکردەکانیتر دەیانویست بە نهێنی بیانکوژن. چونکە نەدەگونجا لە بەر چاوی هاوڵاتیانی لە خۆرئاوا و ناوەراست و خوارووی ئەوروپا بیانکوژن تا یارمەتی هاوڵاتیان لە دەست نەدەن. بۆ کوشتنی ملیونەها جولەکەی پۆلونیا و بەشە گەورە داگیرکراوەکەی یەکێتی سۆڤیەت ئەڵمانیەکان دوور خستنەوەیان بۆ ئوردوگاکانیان پێباشتر بوو کە لە رووی پراکتیەکەوە لە گوللە بارانکردنیان و کوشتنیان. بوونی هێڵی ئاسنی

پوخت لە ئەوروپادا گواستنەوە و دوور خستنەوەی جولەکەکانی بۆ پۆلونیا ئاسانکرد و لە پێش چاوی هاوڵاتیانیش گوم دەبن و شوێنەواریان نامێنێ ، ئەگەر ئەو جولەکانەی لە گرتووخانەکانی ئوشفیتز ـ بیرکناو کە ژمارەیان لە ملیۆنێك زۆرتر دەبوو زوو بە ژووری گاز نەکوژرابان ئەوە ئەم شوێنە بچوکە دەبوایە گەورەترین شاری ئەوروپا.

لە ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی 1940دا حەت هەزار و پێنج سەد جولەکە لە بادن و ساری ئەڵمانیا بۆ ئوردوگاکانی خوارووی فرنسا دوور خرانەوە. بە تەمەنترین کەسیان 97 ساڵ دەبوو کە پیاوێکی کارلسروە بوو، دوایی زۆربەیان لە فرنساوە بۆ پۆلونیا دوور خرانەوە، بۆ دوور خراوەکان مۆڵەتی کاتی تەنیا 15 دەقیقە تا دوو سەعاتیان بۆ دانان تا ماڵەکانیان چۆڵ بکەن . بە پێی راپۆرتی پۆلیس هەندێکیان ((ئەم مۆڵەتەیان بە هەل زانی بۆ رزگار بوونیان خۆیان کوشت)).

لە 25ی ئەبریل/نیسان 1942 ((بەرەوخۆرهەڵات)) 995 جولەکەی دانیشتووی ڤورزبورگی ئەڵمانی لە ژێر چاودێری پۆلیس و سەربازدا ئاوارە کرد. ناچار کران هەموو سەرمایە و ماڵیان جێبهێڵن بێجگە لە هەندێ شتی ((پێویست)) نەبێ ، ناچاریش کران هەندێکیتر کەلوپەلیان لە ئیستگەی شەمەندەفەری ڤورزبورگ جێبهێڵن ، ئەم کەسانە بۆ ئوردوگایەکی کاتی لە ترافنیکی و ئەزبیکا گوازرانەوە و لەوێشەوە بۆ ئوردوگای قڕکردن لە بلزك.

ئومشلا جپلاتز

ئومشلا جپلاتز Omschlagplatz شوێنێکە بۆ دووبارە بارکردنەوەیە و سەر بە گیتویە، زۆرجار گۆرەپان یان جێگایەکی کراوە بوو و زۆر جار ئەم شوێنە بۆ کاری دەست نیشانکردن بە کار دەهات، کە دوا چارەنووسی ئادەمیزادی لێدیار دەکرا کە بەرەو مردنی دەبەن یان دەکرێ بۆ کار ((بە کار بهێنن)).بە زۆری ئەم شوێنانە لە گیتو

گەورەکان لە نزیک هێڵەکانی سکەی ئاسنین بوون. بۆ ئاسانکردنی پرۆسەکانی ئاوارە کردن لە وارشۆ سکەی ئاسنینی یەدەگ هەبوو دەگەیشتە ئومشلا جپلاتز. لە 23ی یولیو/ تەمموزی 1942 دەستکرا بە ناردن و دوور خستنەوەیان لە وارشۆ وە بۆ تربلینکا، لە ناو گیتودا رۆژانە هەزارەها جولەکە کۆ دەکرایەوە، کۆ کردنەوەی جولەکە کارێک بوو بە زۆر لە لایەن ((خزمەتگوزاری بۆ رێکخستن))ی جولەکە خۆیان بە بەشداریکردنی هێزەکانی ئەس ئەس و هێزەکانی ئۆکرانی و لاتفی و لیتوانیی هاوکار ئەنجام دەدرا. دەبوایە رۆژانە 6ـ 7 هەزار جولەکە کۆ بکرێتەوە ، وای لێهات جولەکەکان خۆیان بەوە هەڵ دەخەڵەتاند گوایە بە چوونیان بۆ ئومشلا جپلاتز نانیان دەست دەکەوێت. ماڵەکان و شەقامەکان چۆڵکرا و زۆر کەسیش بە رێکەوت دەگیران.

لە بەرواری 5 یان 6ی ئوگست/ئاب دکتۆری فێرکاری یانوس کورزاك و دووسەد منالْ لەو هەتیوخانەیەی کە بەرێوەی دەبرد بۆ تربلینکا دوور خرانەوە. دکتۆر کورزاك نەیویست بە هۆی ئەوەی کە رەگەزی ((ئارییە)) خۆی رزگار بکات و لە منالەکان جیا بێتەوە لە پێشەوەی کاروانەکە بە ناو شەقامەکانی گیتو بەرەو ئومشلا جپلاتز رۆیشت و منالێکی لە باوەش بوو و دەستی یەکێکیتری گرتبوو.

خەڵکەکە لە ئومشلا جپلاتز چەند رۆژ چاوەرێیان کرد چۆڵ بێت. بەڵگەنامەی پارێزراو زۆرن سەبارەت بە رەوشە ترسناکەکانی شوێنی چاوەری ئەم مردنە ماون. هەتا ناوەراستی سپتمبر/ئەیلول ژمارەی ئەو کەسانەی رەوانەی ئوردوگای قڕکردن کران لە ئومشلا جپلاتز گەیشتە 250 هەزار کەس و دوا کاروانەکان هاوکات بوو لە گەڵ یاخیبوونەکەی گیتو کە لە ئەبریل/نیسان و مایو/ئەیاری ساڵی 1943 روویدا. ئەو کاتانە وارشۆ لە هاوڵاتیە جولەکەکانی چۆڵ کرابوو.

هالینابیرنباوم چی بە چاوی خۆی لە ئومشلاچپاتز بینیوە پاش رزگار بوونی لە قڕکردن گێرایەتەوە. ((ئێمەیان بۆ ئومشلاچپاتز هاژووت سەد لەعنەتی لێبێ، تەڕ بە خوێن و بە فرمێسك، هەوا بە ناو فیتەی تیژی شەمەندەفەرەکاندا گوزەری دەکرد ئەوانەی سەدان هەزارجولەکەی بۆ دوا مەنزڵگەی ژیانی دەگواستەوە.

گۆرەپانە گەورەکە کە لە تەنیشت بینایەك بوو کە پێش شەڕ خوێندنگا بوو، لە خەڵکی بێهیوا و داوەشا و جمەی دەهات، زۆربەیان هەتا هێزیان تێدا بوو لە کارگەکانی ناوچە ئارییەکان کاریان پێکرا، بیلتی هاتوچۆیان (Auswies) یان پێبوو، مافی ئەوەیان هەبوو ماوەیەك بژیین. وەك زانراوبوو بە هاورێیەتی هێزەکانی پاسەوانی تایبەت دەچونە سەردانی ماڵەکانیان کە لە خزم و خۆشەویستیەکان چۆڵکرابوو پاش ئەوەی هەموو سەرمایەکانیان لێزەفتکرا بوو، بەڵام ئیمرۆ لە رێگای چوونیان لە کارەوە بۆ ماڵەکانیان تووشی کەمینێ بوون.

لە نێوان و گیتو و کونو کەلبەنەکانی دیوارێکی بەرز لە نێوان ئێمە و پیاوانی پۆلیسی چەکدار هەبوو ((نازی زۆریان لە ناو نەبوو)) برا گەورەکەم هێشتا لە گەڵ خالۆژنم و کچەکەی لە گیتودا بوون ، ئەوان حەزیان نەکرد لە گەڵمان دابەزن بۆ سەر شەقامەکە.

بە پەشۆکاویی چاوەرێ بووین بزانین چ روو دەدات. هاوکات لە کونێك دەگەراین و باوکم لە باوشی گرتبووین ، یەکەم جار دایکمی ماچ کرد و دوایی براکەم و ئینجا منیش، توندی گرتین تا دوور نەکەوینەوە، زۆر پەرۆشی دایکم بوو نەی دەیویست لە ئاپۆرەکە دوورمان بخاتەوە ، چاوی بۆ دەروازەیەك دەگێرا تا بۆ شاردنەوەمان بمانباتە ناو بینایەی خوێندنگاکەی کە پارمەتیدەرانی چاودێری تەندروستی و پیاوانی پۆلیسی جولەکەی تێدا بوو. دەویست لەوێ بەمانشارێتەوە تا بۆ ناو عارەبانەکان پاڵ نەدرێین.

باوکم لە ترسا داوەشابوو جولەی نەمابوو هەتا رادەیەك بیری لە راکردن نەدەکردەوە. هەر ئەوەندەی پێکرا بلیتی هاتوچۆکەی دەرهێنا، وای

مەزندە دەكرد ئەو بليتە هەموومان رزگار دەكات، زۆر دەترسا. واى دەزانى گوێ رايەڵ نەبوون بۆ نازييەكان زوو كۆتايى پێدێنێ.
ئێستاش لە ئومشلاج هەمان كار رووى دايەوە. دايكم وانەبوو بۆيە من هەر خۆم بەو شۆردەكردەوە، ئەو واى مەزندە دەكرد كەوا دەتوانێ رزگارمان بكات و بڕواى بە خۆى هەبوو (....) سۆزم بەرامبەر دايكم زۆر جياواز بوو.
هەرگيز فارگۆنى شەمەندەفەرەكان لەم كاتانەدا وەك ئيمرۆ وا لێرە كۆ نەبوونەتەوە، وامان زانى كە دەبێ ئەمشەو بە درێژايى شەو چاوەرێ بين تا شەمەندەفەرەكەى بەيانى دەگات. ئەوەش بوارى رەخساند بۆ هەڵاتن بۆ گيتو و بۆ ژوورێكى سەرەوەى ماڵێك. ئەو كاتە بوو بينيمان نازييەكان تۆپى رەشاشيان لە ناوەندى گۆرەپانەكە دانا و روويان لە ئاپۆرەى خەڵكەكە بوو، كەوا نوزەى ترسيان لێ دەهات.ئەگەرچى ديار بوو چى روو دەدات بەڵام كەسێ نەدەوێرا هاوارێ بكات يان بە دەنگى بەرز بگرييێت. كەشەكە تارمايى ترس و زۆرى لە سەر نيشتبوو. من و دايكم و باوكم و هايلك چووينە باوەشى يەك وەك ئەوەى كە يەكەم جارە يەكترى دەبينين وامان سەيرى يەكترى دەكرد(....) وەك ئەوەى بمانەوێت پێش هاتنى تاريكى تەواو پێكەوە بين.
هەموو شتێ بێواتا بوو. ئەو شتانەى تا ئێستا خەبات و ژيانمان بۆ كرد.
باوكم هەر ئەوەندە بوو نەفسى دەهات.
دايكم وەك ئاسايى خۆى هێمن بوو و هەتا بەروومدا بزەى دەهاتێ.
(مەترسێ) چرپانديە گوێم. (مردن دەگاتە هەموومان، يەك جار دەمريين) ....(بە يەكەوە هەموومان دەمريين، هەست بە ترس مەكە، بەو رادەيەش ترسناك نيە....).

ژن و مناڵان لە ئومشلاجيلاتزى وارشۆ چاوەرێين بۆ ئوردوگاى قڕكردن ئاوارە بكرێن لە تربلينكا. نيابر/ كانوونى دووەم 1943.

پۆليسى برلين ياريەكانى ئولومپى مايو/ئەيار1936ى كردە بيانۆ بۆ گرتنى سەدان قەرەج و كە خۆيان و خێزان و گاليسكە و ولاخو كەلوپەلەكانيان دوورخستنەوە بۆ ئەو شوێنەى ناوبراو بە شوێنى پشودانى مارزان كە دەكەوێتە نزيك زبلخانەيەك و گۆرستانێك. زۆرى نەخاياند شوێنى پشودانەكەيان دركەتێل گەمارۆدا. لە راستيدا ئەوە دامەزراندنى ئوردوگايەكى گرتن بدە بۆ قەرەجەكان لە دەوروپشتى

برلین. پاشان هەزارەها هاوڵاتی تری قەرەجیان لە مارزن و شوێنەکانی تری پشودان لە نزیك شارەکانی ئەڵمانیا کۆ کردەوە و دواییش بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن لە خۆرهەڵات.

ساول فریدلندر ـ یەکێکە لە رزگار بووەکان پرۆفیسیور لە مێژووی قڕکردن.

ئاوارە کردنی قەرەج

بۆ راونانی قەرەجەکان بیانۆی ئایدلۆژیان دەدۆزیەوە. سەرکردەی هێزەکانی ئەس ئەس هاینرش هملر بۆچوونی تایبەتی سەبارەت بە بوونی قەرەجی خاوەن ((رەگەزی بێگەرد)) هەبوو و بە ئامۆژای ((ئارییەکان))ی دەزانی بۆیە دەبێ پارێزگاریان لێ بکرێت. پێویستە ئەوانە دەست نیشان بکرێن و لە شوێنی تایبەتیدا بپارێزین و لە پاراستنگەیان دابنێین. کاری توژینەوەرەکان ((رەگەزی ئاوێتەکراو)) زۆرە و ناتوانرێت بە ((ئارییەکان)) یان بزاندرێت، دەرئەنجام زۆربەیان وا دەرچوون. ئەگەر مرۆڤ بکەوتبایە ناو پۆلی هەڵەوە ئەوە دژایەتی بیروکراتی ئیشی دەکرد و ئەویش بە دوورخستنەوە کۆتایی دەهات بۆ گیتوکانی جولەکە و لەوێشەوە بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن ، ئەوەش باری دەگمەنێتی دەهاتە پێش. تاقیکردنەوەکانی تەندروستی ناوبانگە شوومەکەی کە لە ئوشفیتز دەکرا تەنیا بۆ منالانی جولەکە نەبوون بەڵکو منالانی قەرەجیشی گرتەوە. کەلەوێ زیاتر لە 20 هەزار قەرەج کوژرا.

گوللە بارانێکی دەستە دەستەتی قەرەجەکان لە دارستانەکانی خۆرهەلاتی ئەوروپا و دەرەوەی گوندەکان کاری زۆر ئاسایی بوون. کوشتنیان زۆر جار بە دەستی فاشییەکانی ناوچەکە ئەنجام دەدرا. لە ئوکرانیا قەرەجەکان لە ریشە دەرکران. هەتا ئیمرۆش نەزانرا نازییەکان و یارمەتیدەرەکانیان بە ژمارەی راستەقینە چەندیان لە قەرەجەکان لە هەموو ولاتان کوشت. دیارە ئەوەش لە بەر ئەوە بووە کەوا توژینەوەی

دروستیان بۆ نەکراوە و هەروەها کەمی سەرچاوە و نەبوونی سەرژمێری ورد بۆ قەرەجەکانی پێش شەڕەکە و پاش شەڕەکەش. ژمارەکەش بە کەمی مەزندە دەکرێ 200 هەزار بن. بڕوا دەکرێت 50ـ25 ٪ لە قەرەجەکانی ئەوروپا لە کاتی شەڕەکەدا کوژرابن. قەرەجە رزگار بووەکان چ لە ئەڵمانیا یان لە ولاتانیتر هیچ قەرەبوو نەکرانەوە، ئیمرۆ ئەوان زۆرترین کۆمەڵگەی مرۆڤن کە زۆرترین دووچاری نەژادپەرستی و چەوسانەوەی بابەتی و دژایەتی لە ئەوروپا دەبنەوە.

ئیڤاجوستین یاریدەدەری روبرت ریتر ((پسپۆر)) ی تەندروستی سەرەکی لە رایخی سێیەمدا لە کاروباری ((ئازاری قەرەج)). سەرەتا ریتر پسپۆر بوو لە تەندروستی دەروونی منالان و هەروەها پسپۆریش بوو لە ((کاروباری تاوان)) لە بەر رۆشنایی ئەو بیرۆکەیەی کە دەڵێت پاشماوەی بایولوجی بناغەی رەوشتی لاساری و تاوانکارییە. رویتر روونی کردەوە کەوا قەرەج لە بنەرەتدا لە ((رەگەزی ئاری بێگەرد)) ن. بەڵام بە تێکەڵبوونی رەگەزیی خەسڵەتە باشەکانیان گوم کرد لە گەڵ میللەتانی ((نرخ کەمتر)) کە لە گەشتەکانیاندا توشیان دەبوون. بە پێی قسەکەی ئەو ئەم رەوشە وای کرد کەوا رەوشی قەرەج بەرەو خوورەوشتی تاوانباری ناکۆمەڵایەتی بچێت. جوستین لە بەر ئەوەی یاریدەدەری بووە بۆیە ئەویش توژینەوەی تایبەتی ئەنجام داوە، یەکێك لەوانە پاراستنی 39 منالی قەرەجی بێ دایكوباوکی لە حەشارگەی هەتیوخانەیەکی کاسولێکی بۆ ئەنجامدانی بروانامەکەی کە توژینەوەکەی تەواو بووە لە مایو/ئەیاری 1944 منالەکان بۆ ئوردوگای قڕکردنی ئوشفیتز ـ بیرکناو دوور خراونەتەوە و ئەوانە و لە گەڵ ئەو 2900 منالە قەرەجیتر لە ژوورەکانی گازدا لە شەوی ئوگست/ئاب 1944 کوژران.

ریتر ئەو کارەی بە ئاسانی و خۆشی دەکرد، ئەوان یەك یەك دەهاتن و بە رێكوپێکی لە سەر کورسی دادەنیشتن و چاوی منالەکان بەراورد دەکرا و لە هەموویان هەمان پرسیار دەکرایەوە و جوستین دادەنیشت و

هەموو شتەکانی تۆمار دەکرد. دەبوایە هەموویان زاریان بکەنەوە و ئامێرێکی پێبوو قورگ و کونەکانی کەپوو و کەپووپشتی کەپوو و نێوانی چاوەکانیان و رەنگی چاو و برۆ و گوێیان لە دەرەوە و لە ناوەوە و مل‌وگەردەن و هەردوو دەست (.....) بە کورتی هەموو ئەو شوێنانەیان بپورابایە دەپێورا. جوزیف راینهاردت / قەرەجێکی ئەڵمانی لە لێپرسینەوەکانی ((بیولوژیای رەگەزکان)) دەدوێت.

لە گەڵ دادگاییکراوەکاندا

پیاوی پۆلیسی جولەکە کالیل بیریشودنیك ناچار بوو ژن و کیژە بچوکەکەی ناو ئەو شەمەندەفەرەی بکات رەوانەی ئۆردوگای قڕکردن دەکردن، ئەو پۆلیسە وای نووسیوە: خۆت لە ناو فارگۆنی چوارەمی مەرومالات لە دوای قەتارەکەوە دەبینی و تۆ و دوو پیاوی لێیە ئایە ئەوان ئاگایان لە تۆ دەبێ؟!
فارگۆنەکە مشتە لە ژن و منال، لە سەر تەختەدارەکە و لە سەر چینچکان دادەنیشی و ئەلوسکاشی لەباوەشە، ئایە کیژەکە دەرنگ خەوی لێ دەکەوێت؟! ئێستا لە بەر کەمی هەواو لەم شەوەی ئوگست/ئابی خنکێنەر دەخنکێیت. تەنیا لە ناو ئەو دادگاییکراوانەدا دادەنیشی، بێگومان دڵت بەوە دەدەییتەوە کەوا تۆ لەم چارەنووسەدا تەنیا نیت. نا، ئەوە نیە کە تۆ بیری لێدەکەیتەوە، لەوێی دادەنیشیت و ئەوەی زەحمەتە کە لێی تێبگەییت، ئەوە چۆن دەبێ و چ روو دەدات!
کالینکای مێروت، ئەوەی دە ساڵ تۆی خۆشویست، ئەوەی زۆر دڵسۆزت بوو، ئەوەی لە بۆچوونەکانت دەگەیشت و زۆریش هیواکانی بە دڵشادییەوە جێبەجێ دەکردی و دەستی لە تۆ بەردا و جێی هێشتی کە سواری فارگۆنی مەرومالات بکرییت و خۆی لێرە بمێنێتەوە(.......).
دەزانم لە توورەییان خۆت دەکوشیت و خۆت لە ئەلوسکاش توورە دەکەیت، سەرەرای هەموو شتێك کیژی ئەوی. بۆچی من لە گەڵ خۆم بیهێنم، هەڵدەستیتەوە و دەتەوێ لە پەنجەرەکەوە فرێی بدیتە دەرەوە.

ئەنکائەنکا، وا بکە، کیژەکەم فرێ بدە، لە پەنجەرەکەوە فرێی بدە، دەستەکانت نەلەرزێت، رەنگە کیژەکە بکەوێتە ژێر چەرخی شەمەندەفەرە بە تەوژمەکە و ورد بێت، ئەگەر لەم گەردوونەدا خودایەك هەبێ، فریشتەیەك هەبێ، دەستی نهێنی بۆ رادەگێشێ وا دەکات هیچ ئازار نەبینێ. رەنگە ئەلوسکای خۆشەویست بە نەرمی بکەوێتە سەر ئەرزەکە و لە دووری سکەی شەمەندەفەرەکە خەوی لێبکەوێت، رەنگە بۆ بەیانیەکەی مەسیحیەکی نازدار بەزەیی بە ئاکارە فریشتەیەکەی بێتەوە و لە سەر ئەرزەکە بەرزی بکاتەوە و بە سینگی وەبنێ و لە گەل خۆییدا بیباتەوە مالی خۆی و وەك کیژی خۆی پەروەردەی بکات.
وابکە ئەنکاو وابکە، یەك چرکە دوو دڵ مەبە!

جیابوونەوە

لە 12 یولیو/تەمموزی1942 هیرتا جوسیاس لە هامبۆرگ نامەیەکی بۆ کیژە تەمەن هەڤدە ساڵیەکەی هانیلی نوسیبوو کە لە گەڵ خوشکی ئەنجلین بۆ ملیرودی سوید رۆیشتبوون دەیزانی کەوا ئاوارە دەکرێ بەلام نەیدەزانی بۆ کێندەرێیە، وای نوسیبوو: ((خۆشەویستەکەم هانیلی، داوا دەکەم، تکایە ئاگاداری ئەنجلینی خوشکت بە لەو رۆژەوە ببنە دایك‌وباوکی، لە گەڵی نیان بە و بەڵێنم پێ بدە ئاگاداری دەبی، یەکتری بگرن و بەردەوام چاودێری بکە، بڕوام بە تۆ بێ سنوورە، کیژی گەورەم لە مێژە ئاگامان لە هەواڵی یەکتری نیە، هەرکە بوار هەبوو بۆت دەنووسم)). نامەکەی بەوە کۆتایی پێ دەهێنێ کە خودا چاودێرییان بکات و لە بیریان نەکات. ئەم جۆرە نامانە سێدارەیان لە سەر بوو و ئەوانەی دەیانزانی دەمرن دەیاننوسی.
زۆر نامەی وا کە پارێزراون، نامەکان رەنگدانەوە و نمونەیی ئەو خێزانە جولەکە و قەرەجانەیە کە لە ژێر چەپۆکی نازییەتدا دەژیان، منالیان لە دایك‌وباوکیان و دایك‌وباوکیان لە منال جیا دەکردەوە. ئەوانەی بەم

کارانە هەڵدەستان خۆشیان باوك بوون و منالّیان هەبوو، بەڵام دیار بوو ئەوەش کاری لێنەدەکردن، ئەو دکتۆرانەی لە ئوشفتیز رۆژانە کاریان دەکرد. ئێواران دەگەرانەوە، یان ژن و منالّەکانیان لە نزیك ئوردوگاکەدا دەژیان. رەنگە چەند هەزار منالّیان ، دایکیان بەرەو رووی مردن کردبێتەوە، چۆن دەیانتوانی هەموو مانگێ وا بکەن کەچی بەرامبەر منالّەکانیان باوکی روو خۆش و مێردی باش بوون بەرامبەر ژنەکانیان ،پرسیارێکیان ئاراستەی ئەندازیاری ئەلّمانی هیرمان فریدریك گرییە کردووە، چی هانیدا چەند پیاوی جولەکە لە کاتی شەڕدا رزگار بکات، لە وەڵامدا وتی، ناتوانم روونی بکەمەوە ، بۆ و چۆن ، بەڵام ئەوەی دەزانی کە دایکی ژنێکی بەرەچەڵەك رێزدار بوو، بۆ ئەو ئەوەیان زۆری دەگەیاند، رۆژانی منالّی ئەو لە گەڵ چەند هاورێی تەنگیان بە پیرە ژنێکی کەنەفتە هەڵچنیبوو، هەروەها گرییە وتی: ((دایکم وتی چۆن ئەوەت کردووە، نابێ جارێکیتر کاری وا بکەیت)) بێگومان وەڵامم دایەوە: ((هەموو وایان کرد)) ، دوایی ئەو بە توندی وەڵامی دامەوە، تۆ وەك کەسانیتر نیت، تۆ کوڕی منی ، نابێ جارێکیتر کاری وا بکەیت، ئەگەر ئەمەیان دووبارە بێتەوە، لێپرسینەوەت لە گەڵ دەکەم، ئەو جا دەزانی لێپرسینەوەکەم چۆنە، دەتەوێت تۆ لە جێگای ئەو بیت، وەڵامم دایەوە، نا. وتی: ((ئەدی بۆ وات کرد؟ دەبێ جارێکیتر ئەم شتە نەکەیت، ئەو ژنەش هەستی هەیە، دلّی هەیە وەك منە و وەك تۆ)). کاریگەری دایکم وا بوو لە سەرم کە بە منی وت: ((بریار لە سەر خەڵك لە بەر رۆشنایی ئایین و کاریان مەدە، بەڵکو وەك ئادەمیزاد سەیریان بکە)). رەنگە وەڵامەکەی بۆ پەروەردەیی قسەیەکی زۆر گەورە بوو کرا بەڵام مەسەلەکە گرنگە و هەڵەکەش لەوەدایە کە بە جیدی لێکنەدرێتەوە.

ماڵئاوایی

شەمەندەفەرەکان یەك لە دوایی یەکدا ئاوارەکراوەکانیان دووردەخستەوە، تیریس موللر پاش رزگار بوونی لە ئوشفتیز دەگێرێتەوە ((تیشکی رووناکی لە پەنجەرە بچوکە ئاسنبەندەکە بۆمان دەهاتە ژووریَ و سروشتە شاخاوییەکە بە خێرایی لێمان گوزەری دەکرد. دارەکان چییان دەویَ بگێرنەوە؟ دەنگی زیکەی سکەکانی ئاسن و شەمەندەفەرەکان بۆ سکەیەکی دەسورانەوە؟ ئێستا کەسەکان جیا ناکەمەوە، هەموویان وەك هاوریَ دەبینم. هەموو چاوەرێین . یان خەوتوون، بێدەنگی خۆی سەپاندبوو، ئەو خەڵکە خێزانی من بوون، هەستمان بە هاوکاری دەکرد، هاوکات دەمزانی ئەوە ماڵئاواییە، دڵنیام کەوا زۆرمان لە ناو دەچین، کۆشش دەکەین سەیری شتەکان وەك خۆی بکەیین، ئێستا شەفەقە، دایکم دەستی دەکوشیم، ئەوەیان ماڵئاواییەکەی بوو.

((بە پێنوسی رەش لە ناو فارگۆنی کەل‌وپەلێکی شەمیَ کراو نوسرابوو)).

من لە ناو ئەو فارگۆنەدا، ئیڤا
لە گەڵ کورەکەم هابیل
هەر کەسیَ کورە نۆبەرەکەمی، قابیل بینی
قابیل کوری ئادەم
ئاگاداری بکاتەوە کە من

دان باجیس ((وەرگێرانی ـ ئیڤا ئوکرباری))

ئەوان بە تەمابوون خراپتر روو بدات
ئەوان بە تەمای شتی ناشیاو نەبوون ((شارلوت دلبو))

ئاوارە کردن بە پاپۆری ئەس ئەس دوناو

بەیانی زوو رۆژی 26ی نۆڤمبر/ تشرینی دووەمی 1942دا 532 جولەکەی نەرویجی خرانە سەر پشتی پاپۆری ئەڵمانی ئەس ئەس دوناو و لە هەمان رۆژەدا پاپۆرەکە ئاوی بەندەری ئوسلۆی جێهێشت، جولەکەکان لە 1/دیسمبر/کانوونی یەکەم گەیشتنە ئوردوگای گرتنی ئۆشفیتز ، یەکسەر پیر و نەخۆش و ژن و مناڵەکانیان بە گاز کوژران کە بە بونکر 2ی ناسرابوو لە بیرکناو، بەڵام پیاوەکان خرایە ژێر باری ئیشی بەزۆر، ئەڵمانیا و هاوپەیمانە نەرویجیەکانیان کۆڵیان نەدەدا لە دوایی گەڕان بە دوای جولەکەدا. هەتا ساڵی 1944 ژمارەی ئەو جولەکانەی بۆ ئۆشفیتز دوور خرانەوە گەیشتە 770 کەس. بێجگە لە 24 کەسیان ئەوانی تر هەموویان مردن و رزگار بووەکان هەتا شەڕەکە تەواو بوو مابوون و خۆیان گەرانەوە.

کە لە هەموو شتێ رووت بکرێتەوە

هیرمان ساشنوڤیتز ئەوەی لە پرۆسەی فڕکردنی دوورخستنەوە ترسناکەکەی ئوسلۆ رزگاری ببوو وا دەگێڕێتەوە ((نیوەرۆ گەیشتینە ئوسلۆ، ئاسمان قاوەییەکی دڵتەنگ بوو، هۆڕنەکان بە ئاگاهێنانەوە لە بوونی دژە فڕین لێدەدرا، هیچ نەرویجیەکی مەدەنی شاهیدی نادات، گەرچی خەڵکێکی زۆر لە پێش بەربەستەکەی شۆستەی ئەمریکا وەستا بوون، هاورێیە نەرویجیەکان لە پەنجەرەی فارگۆنی نەخۆشەکان دیار بوون. زۆرترم بینی، میتالی رەشی قاوەیی پاپۆرەکەم لە دوور حەوت، هەشت مەترێ بینی، ئەویش ((ئەس ئەس دوناو ئاوسی بریمن)) بوو ، پاپۆری دیلەکان ، دەنگی پیاوێکی نیگەران لە دەرەوەی فارگۆنەکە دەهات سەبارەت بە ژن و مناڵەکان شتێکی دەووت، خەمی ئەوەمان بوو

ژنەکانیش گیرابن، پرۆفیسیور ئەبستاین دایە پڕمەی گریان ، هەموومان چۆکمان شکا، هەتا منیش.

دوایی هێزەکانی پاسەوانی نەرویجی کە هاورێمان بوون بزر بوون، لە جیاتی ئەوان سەربازانی ئەس ئەسی قاتی سەوز لە بەر هاتن، ناوچەکە پڕبوو لەوان، لە گەڵ هەرەشەی شێتانەی ئەفسەرەکانیان بۆ سەر پشتی پاپۆرەکانیان سەر خستین، ئێمەی نەخۆش دوا مێگەل بووین هەمووشتمان بینی، ژن و مناڵ و پیاوەکانی بێ هەواو خەباتیان دژ بە دەستەڵاتی درندانەی پووچ بێوەچان دەکرد، بازنەیەکی پۆڵاین لە چواردەووری ئەو لانەوازانە گیرابوون. ئەم دیمەنانە لە ترسناکترین ورێنە دەچوو، ئێمە هاوڵاتی وڵاتێك بووین کە هاوکاری مرۆڤایەتی یەکەمین و گەورەترین هەڵوێستی بووە، ئەم رووداوە کوشندەیە زۆر گەورە بوو و برواشمان وابوو کەوا لەوە دژوارتر نابێتەوە.

زیاتر لە شەش سەد کەس بە ئاشتی و ئاسوودەیی لە وڵاتێکی یەکسا دەژیایین. لە ناکاو هەمووشتمان لێ وەردەگیرێتەوە، ئازادییەکانیان ، وڵاتەکەیان لە هەموویان ناخۆشتر بەهایە مرۆڤایەتیەکان. پاڵیان دەدان، لێیان دەدان ، تێیان هەڵدەدان، نوشتانەوە، پارانەوە تا سواری پاپۆرەکەیان نەکەن، چونکە دەیانزانی ئەوە چی دەگەیێنێ، دوورخستنەوە، بە شۆستەی بەندەرەکە وەنووسان، هەستیان چڕکرد، هاواریان کرد و داوای دلۆڤانیان بۆ خۆیان کرد و بۆ ئەوانەی پەیوەندییان پێوە هەیە، بەڵام هیچیان لێقبول نەکرا. بە پۆستاڵی نووک ئاسنین و قامچی پلاستیکی بە سەروسکیان کەوتن. لە ژنانیان دا مناڵی شیرەخۆرەیان لە باوەش دابوو، لە ژنی ئاوسیان دا، جل‌وبەرگیان لە بەر هەڵزراندن و رووتیان کردنەوە، مناڵانیان تێهەڵدایە ئەم لاو ئەو لا . لە ناوەندی ئەوانەوە ـ ئێستاش لە پێش چاوم ماوە ـ دەمبینی رێچکەی ژنانی لاواز و پیری داوەشاوەی سەر شۆڕ بەسەر پردە بە گوریسەکاندا بەرەو پاپۆرەکە دا دەرۆیشت. بەرەو ئەو ئاسۆیان دەبردن کە دوا

چارەنووسیان بوون گەرچی ئەوان لە ئێمەی گەنج زۆرتریان دەزانی، مێژووی میللەتەکەیان دەزانی، زیندووی زوو کوژراو بوون)).

ڕێگای شەمەندەفەرە تایبەتیەکان

تۆری هێڵەکانی ئاسنی ئەوروپی دەوری دیاری هەبوو لە جێبەجێ کردنی قۆناغەکانی قڕکردن. ملیونەها کەسیان بە شەمەندەفەرە تایبەتیەکان گواستەوە. قوربانیەکەنیان بە فارگۆنەکان گواستنەوە یان فارگۆنەکانی ڕێبواران بۆ گیتوکان و شوێنەکانی لە سێدارەدان و ئوردوگاکانی کۆکردنەوە و ئوردوگاکانی قڕکردن لە نێوان ئەوروپادا گەیاندن، قڕکردن بۆ نازییەکان زۆر بایەخدار بوو و کاریگەری

خراپیشی هەبوو لە گەیاندنی پێویستیە سەربازییەکان ئەوەش لەبەر سەرقاڵییان بە گەیاندن و گواستنەوەی جولەکەبوو.
هێزەکانی ئەس ئەس شەمەندەفەریان دەگرت و پارەی بلیتیان بە جولەکەکان دەدا تاجولوکوکان چوون و گەیشتنیان بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن پارەشی تێدەچوو.
لەم نەخشەیەدا هێڵەکانی شەمەندەفەر لە ناو پۆلونیا دیارە کەوا جولەکەیان بۆ تربلینکا گواستیتەوە. وا لە خوارەوە برگەیەك لە وێنەی کاتی دەرچوونی شەمەندەفەرە تایبەتیەکانیانەوە، وەك دیارە شەمەندەفەرەکە لە سزیدلوفیك لە ڕۆژی 25 سپتمبر/ئەیلول 1942 بە باری تەواوە (800 تۆن) دەرچووە و ڕۆژی دوایی کاتژمێر 11:24 شەمەندەفەرە بەتاڵەکە (600 تۆن) دەگەڕێتەوە بۆ کوزلبنتشە کە پاش نیوەی شەو دەگاتێ و بە باری تەواوە وە دەچێتەوە تربلینکاو بە بە تاڵی دەگەڕێتەوە. ڕۆژ دوای ڕۆژ ، مانگ دوای مانگ ، لە مێژووی یولیو/تەمموز 1942 هەتا ئوگست/ ئابی 1943.

1943 8/ینایر/کانوونی دووەم

یەکەم تەقینەوەی سەرهەڵدانی گیتوی وارشۆ.

2/فبرایر/شوبات

سەرکەوتنی هێزەکانی سۆڤیەت لە ستالینگراد بە سەر سوپای ئەڵمانی.

22/ فبرایر/شوبات

لەسێدارەدانی سۆفیا شول، یەکێك بوو لە ئەندامانی ((گوڵی سپی)) . کۆمەڵەیەك بوو لە کۆمەڵانەی بەرگری لە خوێندکارانی زانکۆی میونیخ پێکهاتبوو و نارازی بوون لە دادگاکانی نازییەت.

26/فبرایر/شوبات

گەیشتنی یەکەم کاروانی قەرەجەکان بۆ ئوشفیتز لە ئەڵمانیەوە و لە ئوردوگای تایبەت بە قەرەجەکانیان دادەنێن.

22/مارس/ ئادار ـ 25 یونیو/ حوزیران

چوار فرنەکە لە ئوشفیتز ـ بیرکناو کە لە چوار ژووری گاز پێکهاتبوو تەواو بوو و ئامادەکران بۆ کار کردن.

30ـ 19 ئەبریل/نیسان

دیداری نوێنەرانی ئەمریکا و بریتانیا لە برمودا کرا بۆ گفتوگۆی رزگار کردنی جولەکەی ئەوروپا.

19/ ئەبریل/نیسان

سەرهەڵدانی گیتو لە وارشۆ.

16/مایو/ئەیار

دامرکاندنی سەرهەڵدانی وارشۆ و رووخاندنی گیتوکە.

8/یونیو/حوزیران

3000 منداڵ و دایکیان لە هۆڵنداوە بەرەو ئوردوگای سوبیبور بەرێ کران و بە گەیشتنیان بە گاز کوژران.

11/یولیو/تەمموز

هتلر بەکارهێنانی بە ئاشکرای ((چارەسەری بنەرەتی کێشەی جولەکەی)) قەدەغە کرد.

1.2 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم

دانیمارکیەکان دەست پێشخەریەکیان کرد بۆ رزگار کردنی جولەکەی دانیمارکی.

1944 19/مارس/ئادار

ئەڵمانیا هەنگاریا دەگرێت و دەست دەکات بە کۆچکردنی جولەکەی هەنگاری.

6/یونیو/تەمموز

رۆژی دی هاوپەیمانەکان هێزەکانیان لە نورماندی دابەزاند.

20/یولیو/تەمموز

چەند ئەفسەرێکی ئەڵمانی ویستیان هتلر بکوژن.

یولیو/تەمموز

رزگار کردنی ئوردوگای قڕکردنی مایدانیك بە دەستی سوپای سوور.

12/ئوگست/ئاب

لە سێدارەدانی خێزانە قەرەجەکان لە ئوردوگای ئوشفیتز.

نۆڤمبر/تشرینی دووەم

کوشتنی بە گازی زیکلون ـ بی لە ژوورەکانی گاز لە ئوردوگای ئوشفیتز راوەستێنرا.

1945 18 ـ 17/ینایر/کانوونی دووەم

هێزەکانی ئەس ئەس دەستیان بە چۆڵکردنی بە زۆری ئوردوگای ئوشفیتز کرا.گیراوەکانیان ناچار کرد بە پیادەیی بەرەو ئەڵمانیا برۆن و ناویان نا کاروانی مردن.

27/ ینایر/کانوونی دووەم

سوپای سوور ئوشفیتزییان ئازاد کرد.

11/ی ئەبریل/نیسان

هێزەکانی ئەمریکایی ئوردوگای گرتنی بوخنڤالدیان ئازاد کرد.

15/ ئەبریل/نیسان

هێزەکانی بریتانی ئوردوگای گرتنی بیرگن بیلسن یان رزگار کرد.

30ـ 29 ئەبریل/نیسان

هێزەکانی سۆڤیەتی ئوردوگای گرتنی راڤنسبروکیان ئازاد کرد و نزیکەی 3500 ژنی گیراوی جولەکەی تێدابوو.

30/ ئەبریل/نیسان

هتلر خۆی کوشت.

8 ـ 7 مایو/ئەیار

ئەڵمانیەکان خۆیان دا بە دەستەوە، رۆژی سەرکەوتن، کۆتایی هاتنی شەڕ لە ئەوروپا.

((بەم شێوەیە، زۆربەی گیراوە جولەکەکان، ژن و پیاو، منالّ و پیرەکان بە فارگۆنی مەڕوماڵات ڕەوانەی ئەڵمانیا دەکران و لەوێشەوە ڕەوانەی پۆلونیا کران)) (...). (لە بودابست) پراکتیکانە جولەکەیان لە هەموو شتەوە رووتکردەوە، دەبوایە بە ڕێژەی 9ـ 8 کەس لە یەك ژووردا بژیین (....) بەڵام ئەوانە بەختەوەرەکان بوون و لە کاتی پێویستدا بۆ کاری گرنگ ئیشیان پێدەکردن، بۆ دامەزراوە پیشەسازییە ئەڵمانیەکانیان گواستنەوە. لەوێ دەگونجا رەفتاری چاکیان لە گەڵ کردبان، بە پێچەوانەی ئەوانیتر ، منالان، ژن، بێدەستەلاتان، پیرەکان دەڵێن ((ئەوانە دەگوازرێنەوە بۆ ئوردوگاکانی قڕکردن لە ئوشفیتز ـ بیرکناو لە نزیك کاتوڤیتز لە پۆلوینا)).

ئیڤان دانیلسون، دبلوماسێکی سویدی لە بودابست

لە راپۆرتێك بۆ وەزارەتی دەرەوە لە ستۆکهۆلم 24 یونیو/حوزیران 1944

ـ ڤیدمان، ئامۆژگەی تەکنۆلۆژی تاوان دەتوانێ بەشێکی زۆری ژەهرمان بۆ دروست بکات؟

+ بۆ چ مەبەستێك؟ ئایا بۆ کوشتنی ئادەمیزاد بێ؟

ـ نەخێر

ـ بۆ کوشتنی ئاژەڵ؟!

ـ نەخێر

ـ ئەدی بۆ چ مەبەستێك؟

ـ بۆ کوشتنی ئەو ئاژەلانەی ئاکاری مرۆڤیان هەیە، یان بە مانایەکی تر، ئەوانەی نەخۆشی مێشك و دەروونیان هەیە. ئەوانەی کەوا ناکرێ پێیان بلێین ئادەمیزاد و ئەوانەی ناتوانرێت مەزندە بکرێت تەندروستیان باش دەبێت.

دانوستانێك لە نێوان دکتور ئەلبەرت ڤیدمان، سەرۆکی بەشی کیمیاویی لە ئامۆژگەی تەکنۆلۆژیای تاوان لە گەڵ یەکێك لە فەرمانبەرانی بارەگای ئودولف هتلر ، یولیو/تەمموز/ 1938

دەستپێکردنی کۆمەڵ کوژیەکە

کوشتنی بە بەرنامەی جولەکە و قەرەجەکان پاش کوشتنی کەم ئەندام و شێت و ((ناکۆمەڵایەتیەکان)) هات کە بە ڕەزامەندی و پەسەندکردنی حکومەت ئەنجام دەدرا. پرۆسەکە لە 1ی ئوکتۆبەر/تشرینیەکەم/1939 لە ژێر ناوی تی4 و بە سەرپەرشتی بارەگای ئودولف هتلر دەستی پێکرد. قوربانیەکان لە سەرانسەری ئەڵمانیادا لە عیادەکان کۆکرایەوە، خرانە ناو پاسی قاوەیی، پەنجەرە و پەردەکانیان داخراو و رەنگ کراو بۆ عیادە تایبەتیەکان، ناو لەو عیادانە نرا ((مردنی دلۆڤان)) کە ژووری گاز و ئامێری سوتانی تێدا بوو. دکتۆرەکان بریاریان دەدا کەوا کێن ئەوانەی ((پاك دەکرێنەوە))، واتە لە ناو بردنیان. خزم و کەسیان بە نامەی وەکو یەك ئاگادار دەکردەوە ((ناچارین ئاگادارتان بکەینەوە کەوا بە داخەوە.......لە ......بە هۆی تووش بوونی بە نەخۆشی ئەنفلونزا مرد و دکتۆرەکان کۆششی زۆریان بۆ رزگار بوونی کرد)). زۆریش چەند ئەندامی لاشەی ((کوژراوی دلۆڤان)) یان دەگیرایەوە و ڕەوانەی ئامۆژگاکانی تەندروستیان دەکردن بۆ بەکارهێنانیان بۆ مەبەستی خوێندن. لە نێوان 1945ـ 1940دا ((120)) هەزار کرانە قوربانی مردنی دلۆڤان.

پرۆسەی تی4 هێدی هێدی لە ئابی 1941 راگیرا، ئەوەش لە بەر نیگەرانی رای گشتی بوو کە ببووە سەرچاوەی بێزاری لە نوسینگەی سەرکردەیی گشتی ((فوهرر)).

هاودەم کۆمەڵ کوژی جولەکە لە ولاتانی بەڵتیك و بەش داگیرکراوەکانی یەکێتی سۆڤیەت کارێکی رۆتینی بوو، لە نێوان 30ـــ 29/سپتمبر/ئەیلول/1941 گەورەترین کاری بێ وێنە روویدا، کۆمەڵێك لە دەستەی ((ئینساتز)) بە هاوکاری پۆلیس 33371

جولەکەی ژن و پیاو و منالّیان لە بابی یاری دەرەوەی کییف گوللە باران کرد.

هێزێکی ئەس ئەس لە ژێر فەرماندەیی ((ئەندازیاری)) کۆمەڵکوژی هایندش همار بەرپرسی جێبەجێ کردنی کۆمەڵکوژییەکان بوون. لە ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەمی 1943دا سەبارەت بە ((قڕکردنی گەلی جولەکە)) هملر دوایی‌دا و ستایشی دلسۆزی بەرزی رێکخراوەکە و ئەندامەکانی بۆ جێبەجێ کردنی کارەکەیان کرد و وتی: ((ئێمە مافی ئەخلاقیمان هەیە، مافی خۆمانە ئەو گەلە بکوژیین کە دەیانەوێ گەلەکەمان بکوژن.......ئەم ئەرکە زۆر قورسەمان لە بەر خۆشەویستی گەلەکەمان ئەنجامی دەدەیین، ئەوەش هیچ زیانی ناوەوەی بۆ جێنەهێشتین، چ لە دەروونمان و چ لە چاکەکانمان)). بکوژەکان بە بوونی تەنگژەی زۆریشەوە هەر ((راستیەکانیان)) دەپاراست.

یەکێك لە ئەفسانەکانی پاش شەڕ ئەوە بوو، کەوا هەر کەسێ سەرپێچی بڕیاری قڕکردن یان بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژی ئوردوگاکان بکات سزاکەی مردنە. گەرچی حاڵەتی وا رووی نەدابوو. کەم کەس هەبوون داوای گواستنەوە یان بەخشینیان لەم کارە دەکرد، بەلاّم لە لای زۆرینەکە بیری وا نەبوو، جولەکە وەك ((زیندەوەر)) تەماشا دەکران، هەرکەسێ کە کاری دەکرد بە کاری پیرۆزی دەزانی لە پێناوی فوهرر و خاکی باپیرانی. گەر ئیشەکان بە دزیش کرابان ئەوا دەستکەوت و سەرمایەی چاکیان لە قوربانیەکان دەست دەکەوت.

پاسەکان لە هەفتەیەکدا چەند جار دەهاتنە هادامار و چەندین قوربانیان هەلگرتبوو، منالاّنی خوێندنگاکانی ناوچەکە پاسەکانیان دەناسی و دەیانووت: پاسەکانی کوشتن هاتن ، دانیشتوانی هادامار کە هەموو جارێ ئەو پاسانە دەهاتن دووکەڵی بەرزیان لە کونی دووکەڵەوە دەبینی، ئەوان نیگەران دەبوون چونکە بەردەوام بیریان لەو قوربانیەیە بەستەزمانانە دەکردەوە. بە تایبەتی کە با هەڵی دەکرد و بۆنەکەی گیانی دەشێواند، دەرئەنجامی ئەو هەڵوێستانە بوو کە توانجی وای لە نێو

منالّەکان دروست دەکرد کە دەبووە شەڕیان دەیانووت: ئەی دەبەنگی گێل لە فرنەکەی هادامارا دادەنرێیت.

نامەی مەشرانی کاسۆلیك لە لیمبورگ بۆ وەزیری
داد لە
13/ئوگست/ئابی 1941

لە بەلتیکدا

ئەم نەخشەیە بە راپۆرتی دەستەکانی ئیساتزاوە وەبوو، مەڵبەندی چالاکیە سەرەکییەکانی ولاّتانی بەڵتیك بوو، لە نەخشەکەدا دیارە کە چەند ((لە سێدارەدان بۆ جولەکە کراوە)). ژمارەیان بە دارەمەیت و ژمارە دیارە، لە ئەستونیا کەوا ((جولەکەی تێدانیە)) نوسراوە کەوا 128 هەزار جولەکەی لێدەژیت. دەستەی ئینساتز یارمەتی و کۆمەکیان لە هێزەکانی ئەڵمانی و میلشیا هاوپەیمانەکانیان لە بەڵتیك و روسیای سپی و ئوکرانیا وەردەگرت. ئەفرام توری کە لە گیتوی کاوناس لە لیتوانیادا ژیاوە و لە دەفتەری یادگارەکانیدا لە رۆژی ناردنی دانیشتوانی گیتو بۆ پرۆسەکانی ((دەست نیشانکردن)) کە تێیدا بڕیاری لێدەدرێت کێ دەژی و کێ ناژی نوسیویەتی: ((بەیانی رۆژی سێشەممە 28 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم باران بوو، تەمومژ و تاریکی باوەشی لە گیتو وەرنابوو، ئاسمان نەدەبینرا و بەفر باری و ئەرزەکەی سپی کرد. لە هەموو سوچێکدا ژن و پیاو و منالّ و پیر و نەخۆش دەردەپەڕیین، هێدی هێدی دەهاتن ، هەنگاو قورس و بێزار دەرۆیشتن، پیرو نەخۆشەکان بە شان و پیل و بەژنی خزم و کەس و جیرانەکانیان رێیان دەکرد. دایکان منالّەکانیان هەلگرتبوو، بەرێژەی درێژ بەرەو پێشەوە دەچوون. هەموویان لە ترسی سەرما و شێ خۆیان لە پالتۆ و چارۆگەو

پەتۆ لوول دابوو. زۆر لە خێزانەكان دەستی یەكتریان گرتبوو و هێدی دەرۆیشتن. هەموو بەرەو پێشەوە بۆ گۆڕەپانی ـ دیموكراسی ـ بە یەك ئاست دەچوون، كاروانێكی تازەیە بار و مردووەكان سەرەخۆشیان لێدەكردن. ئەم بەیانیە بەرەو گۆشەی نادیار 30 هەزار كەس بەرێ كران، بەرەو ئەو چارەنووسە دەرۆیشتن كەوا زووتر دەستەلاّتدارە تێنووەكەی خوێن بریاری لە سەر دابوو. بێدەنگیەكە بێدەنگی مردووی دەنواند كە لە سەر ئەو كاروانە هەزار كەسیە، هەموو هێدی هێدی دەجولان، خەیاڵ دوور، هەموویان بیریان لە چارەنووسی خۆیان و خێزانەكانیان دەكردەوە، هەموویان ژیانیان بەداوێك لە ئاه گرێ درابوو، سێ هەزار كەسی بێكەس، خودا و جیهان لە بیری كردبوون، درانە دەست دەستەلاّتی غەدر و ئەوانەی زووتر تاوانی كوشتنی جولەكەیان لە ئەستۆدایە)).

دەستەكانی ئینساتز

داگیركردنی یەكێتی سوڤیەت لە یونیو/حوزیرانی 1941، پرۆسەی بارباروسا، پێشینەی كوشتنی بە بەرنامەی جولەكە بوو، لە گەڵ سوپای ئەڵمانی چوار دەستەی گەرۆكی ناسراو بە دەستەكانی ئینساتزیان لە گەڵ بوو. پیاوەكانیان پۆلیس و هێزەكانی ئاسایش و هێزەكانی ئەس ئەس بوون، ژمارەیان لە سەرەتادا سێ هەزار كەس بوو ئیشیان ئەوە بوو لە پشتەوە هێڵەكانی پارێزگاری سوپایان دەكرد و شیوعیە چالاكەكان و ((ئەندامەكانی حیزبەكە)) لە جولەكەیان دەكوشت، هەر زوو كاری سەرەكییان بووە كوشتنی جولەكە و دوایی قەرەج و كۆكردنەوەیان بۆ كوشتنیان. ئەم دەستانە كاری ورد و بە بەرنامەیان ئەنجام دەدا و راپۆرتی بەردەوامیان دەنارده برلین و دەكرێ لە بەر رۆشنایی ئەم راپۆرتانە بەدواچونەوەی پرۆسەكانی رۆژانەی كوشتنی جولەكە بكرێت. یەكێك لەو بەڵگەنامانە لیستەیەكی حەوت لاپەرەیی تێدایە كە تۆماری ناوی هەموو ئەوانەی لە لیتوانیا لە نێوان 4یولیو/تەمموز تا

1ديسمبر/كانوونی یەكەم 1941 لە سێدارە دراون. كە لە لایەن یەكێك لەو دەستانە ئەنجام دراوە و ژمارەی هەموویان دەگاتە 137346 كەس لە شوعیە روسەكان و لیتوانیەكان ، گیراوەكانی روسی شەڕ ، ((ئەوانەی نەخۆشی دەروونیان هەیە))، لیتوانیەكان و پۆلونیەكان و قەرەج و پێشمەرگە، بە بێ بەراورد كردن زۆربەیان جولەكە بوون لە پیاوەكان و ژن و مناڵەكانین. بە پێی ئەو برگەیەی كە لە رۆژانەكەی ئەفرام توری دەردەكەوێت كە پێناسەی جولەكە لە كاوناس لە بەیانی رۆژی 28 ئوكتۆبەر/ تشرینی یەكەم 1941 دەكات كە بە رێگاوەن بۆ پرۆسەی ((دەستنیشانكردن))ی گەورە. ناواخنی لیستەكە وایە: ((41/10/29 كاوناس ......2007 جولەكە، 2920 ژنە جولەكە، 4273 مناڵە جولەكە (پاككردنەوەی گیتو لە جولەكە زیادەكان لە ژمارەیان): 9200 كەس بوو)). دەستەكانی ئینساتز و تیمەكانی پۆلیس و یەكەكانیتر نزیكەی دوو ملیۆن كەسیان لە ئەورووپای خۆرهەلاّت و یەكێتی سۆڤیەتی جاران كوشت.

كاری هەڵكۆلین كاتی زۆری دەوێت، بەرامبەر ئەوەش لە سێدارەدانیش زۆر خێرا ئەنجام دەدرا ((سەد كەس لە هەر چل دەقیقەیەكدا)).... سەرەتا كاریگەری لە سەر سەربازەكان نەبوو، بەلاّم بۆرۆژانی دوایی هەندێكیان هێزی دەروونیان نەما بوو بۆ بەردەوامكردنی جێبەجێ كردنی لە سێدارەدانەكان. بۆچوونی تایبەتی وایە مرۆڤ لە كاتی ئەنجامدانی لە سێدارەدانی مرۆڤ تووشی تەنگژەی دەروونی نایێت، بەلاّم چەند رۆژێك لە مرۆڤ دەردەكەوێ پاش ئەوەی ئێواران دەكەوێتە بواری هێمنی و بێدەنگی و پشودان.

(راپۆرتێك لە ئەفسەر والتر سەبارەت بە یەكێك لە پرۆسەكانی لە سێدارەدانی بلگراد). 1 نوڤمبر/تشرینی دووەم 1941))

له سێدارەدانەکان سێ چوار سەعاتی دەویست، بەردەوام لە گەڵ بووم. تەنیا ئەو کاتە پشوم دەدا کە یەدەگان فیشەکیان تێدا نەدەما و دەبوایە داگیرێتەوە، بۆیە زەحمەتە بزانم و بڵێم لەو سێ چوار سەعاتە بە خۆم چەند جولەکەم کوشت. چونکە لەو کاتانەدا کەسانێتر لە جیاتی من گوللە بارانیان دەکردن، ئەو دەمانە عەرەقمان زۆر فڕدەکرد تا ئارەزووی کارمان بمێنێ.

ئەلفرید میتزنر، سەربازێکی ئەڵمانی.

کۆمەڵکوژییەکەی ژن و منالان

له 14 ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی 1942دا ژن و منالانی جولەکەیان لە گیتوی مسیوتشی لە ئوکرانیا راپێچی کەندێکی دەرەوەی روڤنو کران و لەوێش بە ئاگری پۆلیسی ئەڵمانی و میلیشاکانی ئوکرانی گوللەباران کران و کوژران، لەم وێنەیەی خوارەوە دیارە کە پۆلیسێك ((گوللەی دلۆڤانی)) لەو ژنانە دەدات کە هێشتا رووحیان لەبەر ماوە.

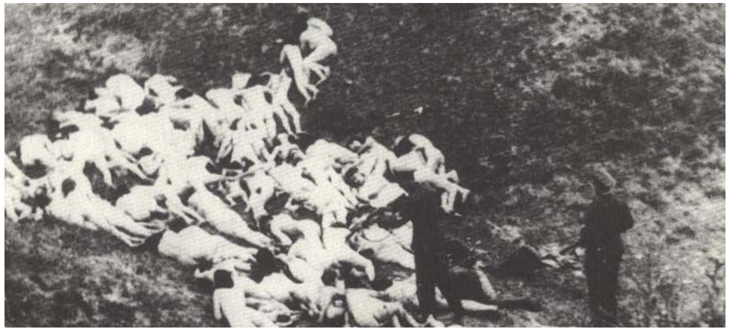

ئەم کارەش لە دوبنوی ئوکرانیا لە 5/ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم 1942دا دووبارە کراوەتەوە هیرمان فریدریك پاش سوێند خواردنی لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕەکە وا باسی تاوانەکەی ڤیسبادن دەکات.

((من و موتیك راستەوخۆ چووینە لای چاڵەکە، کەس رای نەگرتین ، ماوە ماوە گوێم لە پشت گردۆلکە خۆڵەکە لە تەقە دەبوو، پیاوە قامچی لە دەستەکان لە چەند لۆریەك دابەزیین، فەرمانیان بە ژن و پیاو و منالانیتەمەن جیاواز داو بە پێی فەرمانی ئەس ئەس دەبوایە جلوبەرگیان داکەنن و جلوبەرگ و کەلوپەلەکانیان بە ریز و رێك دابنێنن، پێڵاو و جلوبەرگی ناوەوە و دەرەوە ریز بکەن گردۆلکەیەك پێڵاوم بینی ، ژمارەیان 1000 ـ 800 جووت پێڵاو دەبوو، جلوبەرگەکەش گردۆلکەیەکی گەورە بوو.

بە بێ گریان و هاوار جلوبەرگەکانیان لەبەر کردەوە، خێزانەکان کۆمەڵ کۆمەڵ بوون و یەکتریان ماچ دەکرد و ماڵئاوایان بە یەکتری دەووت و چاوەرێی هێمایەك بوون لە پۆلیسیە قامچی بە دەستەکەی سەر چاڵەکە، چارەگە سەعاتێك دەبوو لە تەنیشت چاڵەکە وەستا بوون گوێم بۆیان شل کردبوو. گوێم لە گلەیی و داوای دلۆڤانیان نەبوو، خێزانێك سەرنجی راکێشام هەشت کەس بوون پیاو و ژنەکە پەنجا ساڵان بوون، منالەکان تەمەنیان لە یەك ساڵی و هەشت ساڵی و دە ساڵی بوو،، دوو کیژی تەڕی عازەبیان لە گەڵ بوو تەمەنی بیست ساڵان و بیست و

چوار ساڵان دەبوو. پیرە ژنێك منداڵێكی تەمەن یەك ساڵانەی دەلاواندەوە و لایلایەی بۆ دەووت و یاری لە گەڵ دەكرد و منداڵەكە لە خۆشیا دەنگی دەهات، دایكوباوكێك بە چاوی پڕ لە فرمێسكەوە تەماشای یەكتریان كرد و باوكەكە دەستی كورە تەمەن دوو ساڵییەكەی گرتبوو. لە سەر خۆ دەیدواند، كورەكە خۆی ڕاگرتبوو نەدەگریا، باوكەكەش كورەكەی داهێنا، دیار بوو شتێكی بۆ ڕوون دەكردەوە.

پیاوەكەی ئەس ئەس لە سەر چاڵەكەوە بانگی هاورێیەكەی كرد و بیست كەسی جیاكردەوە و فەرمانیدا بچنە پشت چاڵەكە و ئەو خێزانەی باسم كردن ئەوانی لە گەڵ بوو، چاك لە بیرمە كیژە پرچ ڕەشە باڵا بەرزەكە زۆر لە من نزیك ڕەتبوو و دەستی بۆ خۆی درێژ كرد و وتی ((بیست و سێ ساڵ)).

لە دەستەكانی ئینساتز بۆ كارگەكانی مردن

بۆیان ڕوون بۆوە كەوا كۆمەڵكوژی بە گوللە كاتی زۆری دەوێت و خراپ لە سەر نەفسیەتی هێزەكانیان دەكەوێتەوە و سەرنجی زۆریان ڕاكێشراوە، لە پایزی 1941دا بیر لە پرۆسەیەكی كاریگەر بۆ كوشتنی ژمارەی زۆری خەڵك كرایەوە، پاش چەندین تاقیكردنەوە چارەسەری دۆزرایەوە، ئەویش گاز و بە هۆی بەرنامەی تی 4ی ساڵی 1941 تاقیكرایەوە، لە مەڵبەندەكانی ((كوشتنی دلۆڤان)) گازی یەكەمی ئۆكسیدی كاربۆنی هەڵگیراو لە ناو لوولەی ئاسن بە كار هات، بەڵام ئەم بژارەش ڕاست نەبوو بۆ كۆمەڵكوژی ئەو ژمارە زۆرەی لە بەرنامەیاندا بوو. لە جیاتی ئەوە پێشنیاركرا گازی مەكینەی سیارەكانی ئۆردوگای ڤڕكردنی شیلمنو بە كار بێنن، لە 17ی ئادار/مارسی 1942ژوورەكانی گازی بلزك ئامادەكرا بوو بۆ وەرگرتنی یەكەم دەستەی جولەكەی گیتوی لیوبلین، لە ئۆردوگای بلزبك و سوبیبور و تربلینكا گازی دیزلی مەكینەی دبابەكانی رووسی گەورە بەكار هات، ئەوانەی لەم ئۆردوگایانە ئەم كارانەیان ئەنجام دەدا سەد كەس بوون كەوا پێشتریش پرۆسەی تی4یان ئەنجام دابوو.

لە پایزی 1941لە ئۆردوگای گرتنی ئۆشفیتز گازی مادەی زیكلون بی قەلاچۆكردنی زیندەوەریان لە سەر تاقی كردنەوە. ئەم مادەیە بۆ قەلاچۆكردنی ئەسپێ لە جلوبەرگ و زنجەكان بە كار دەهات، دەرئەنجام دەركەوت كەوا كاریگەری بە هێزی هەیە و گازی پەیدابووی سیانیدی هایدرۆجین خنكاندنی ناوەوە بە خێرایی دەكات. هەر زوو لە ئۆشفیتز گازی زیكلون بی بۆ كۆمەڵكوژی بە كار هات، هەروەها لە ئۆردوگاكانی كۆمەڵكوژی مایدانك و هەندێ ئۆردوگاكانی گرتنیتر لە ئەڵمانیادا بە كار هات. بە ژمارەیەكی كەمی پیاوانی ئەس ئەس و هاوكارەكانیان نزیكەی سێ ملیون كەسیان لە ژوورەكانی گازی سەر بە ئۆردوگاكان كوشت كە لە دیسمبر/كانوونی یەكەمی 1941 تا نوڤمبر/ تشرینی دووەمی / 1944ی خایاند.

مەترسی تەندروستی فارگۆنەكانی گاز لە سەر كاركەرەكانی

برگەیەك لەو ڕاپۆرتەی ئەفسەری ئەس ئەس ئوجست بیكر كە پێشكەشی كردبوو وا باسی ئەو فارگۆنانەی گاز دەكات كە تایبەتبوون و لە ئۆكرانیا و سربیا و ئۆردوگای ڤڕكردنی شلمنو بە كارهاتبوو.

سیارە تایبەتییەكانی گواستنەوەی ئینساتزدی و سی ((پشكنینی تەواو)) یان بۆ كرا. وا ڕێكخرا كەوا سیارەكانی دەستەی دی بكرێتە خانووی گەرۆك ((كەرەڤانە)) ئەویش بە دانانی لە هەر لایەكی سیارە بچوكەكان و چەند پەنجەرە بۆ سیارە گەورەكان، وەك ئەو سیارانەی پیاو لە خانووەكانی گوندان دەیانبینی، وای لێهات ئەم سیارانەی گواستنەوە دەناسرانەوە و بە دیتنیان پێیان دەووتن ((سیارەكانی مردن)) نەك هەر لە لایەن دەستەلاتدارەكانەوە بەڵكو خەڵكانی مەدەنیش وایان پێدەوتن. بە پێی بۆچوونی من چیتر ناتوانرێت ئەم سیارانە لەوە زۆرتر بە نهێنی ڕاگیرێت و بشاردێتەوە سەرەرای هەموو دەستخەرۆكان و شاردنەوەیان.(....)

ڕێنماییم بۆ کارکەران دەرکرد کەوا لە کاتی کردنەوەی بۆرییەکانی گاز چەند دەتوانن خۆتان دوور ڕاگرن لە سیارەکان نەوەك دزەکردنی گازەکان کار لە سەلامەتی تەندروستیتان بکات. ئەوە بە هەل دەزانم کەوا سەرنجتان بۆ چەند شتێ ڕاکێشم:
هەندێ لە یەکەکان پاش پرۆسەکە چۆڵکردنەکانیان بە ئەندامەکانیان دەکرد، ئەوەش سەرنجی زۆر لە سەرکردەکانی یەکەکانی ڕاکێشاوە کەوا ئەندامەکانیان تووشی ژانی نەفسی و جەستەیی زۆری کردووە، ئەگەر ئیمرۆ ڕاستەوخۆ ئاشکرا نەبێ ئەوا لە دوارۆژدا لێیان دەردەکەوێت.
هەندێ لە ئەندامەکان پاش هەر بە تاڵکردنێك هەست بە سەر ئێشە دەکەن، گۆرینی فەرمانەکان ئیمرۆ لە بەر مەترسییەکان بە باشی نازانم، وەك بە کارهێنانی گیراوەکان خۆیان بۆ بەتاڵکردنەکە بوار خۆش دەکات بۆ ڕاکردنیان، داواکارم ڕێنمایی گونجاویان بۆ دەست نیشان بکەن تا ئەندامەکانمان لە مەترسی زیانەکان دوور بکەینەوە.
کوشتنەکانی بە گاز بە شێوەیەکی نادروست ئەنجام دەدرێت ، بۆ ئەوەی کارەکە بە خێرایی و زوو تەواو بکەین شوفێرەکان زۆر بە خێرایی پل بە پلاکی گازەکەوە دەنێن تا کارەکە زوو تەواو بێ، ئەوەش وا دەکات زیندانەکان بە خنکاندن دەمرن نەك بە سەر سوران وەك بەرنامەی بۆ دارێژراوە. وا دەردەکەوێ کە ڕێنمایەکان بە داگرتنی پلاکەکان بە پێی نمرەی پێویست کەسەکان خێرا دەمرن و گیراوەکان بە هێمنی دەخەون و دەم وچاوی شێواو و ڕەشانەوە و میز بەخۆداکردن و بەبێ ئاگایی ڕووی نادات وەك جاران کە ڕووی دەدا.
ئیمرۆ گەشتەکەم بەردەوام دەکەم بۆ دەستەی ئینساتز بی و لەوێ دەکرێت بۆ زانیاری زۆر پەیوەندییم پێوە بکەن.
بە درێژایی زستانا بە تەواوی مناڵەکان ڕووت بوون، پێخواس و بە ڕووتی ڕادەوەستان و چاوەڕێیی نۆرەی چوونە ناو ژووری گازیان دەکرد کە لە ژێر تەوژمی زۆرا ئیش دەکرا. بنی پێیان دەیبەست و بە شەختەکەی سەر ئەرزەکەوە دەنوسا، ڕادەوەستان و دەگریان، هەندێکیان

بە ڕەقبوونەوە مردن، ئەو کاتانە ئەڵمانی و ئوکرانیەکان دەهاتن و دەچوون و لە درێژایی نۆرەکەی چاوەڕوانیان هەڵدەدا و ئازاری قوربانییەکانیان دەدا.
ئەڵمانیەك ناوی سیب بوو سەرسەری و درندە بوو تامی لە ئازاردانی منالان وەردەگرت. کە دایکەکان تەنگاو دەبوون و لێی دەپارانەوە لە بەر مناڵەکان وا نەکات، ئەو مناڵێکی لە باوەشی دایکێك دەردەهێنا یان دەیکردنە دوو پارچە و قاچی دەگرت و سەری بە دیوارەکە دادەدا و تەرمەکەشی دوور فرێ دەدا.
یانکل ڤیرنك . یەکێك لە زیندووەکانی تربلینکا

پرۆسەی ڕاینهارد

لە مارس/ئاداری 1942 هەتا ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی/1943دا لە ئوردوگاکانی قڕکردنی بلزك و سوبیبور و تربلینکا نزیکەی 1,7 ملیون کەس کوژران.
ئەم ئوردوگایانە دەکەوتە ناو بەرنامەی پرۆسەی ڕاینهارد کە مەبەستی قەڵاچۆکردنی پۆلونیا بوو لە جولەکە و دزینی سامانەکانیان، هیچ بە خۆرایی نەدەرۆیشت، جلوبەرگ و پارە و هەگبەی تایبەتی و قژ و کیفکی زێری ددانیش، دوورخستنەوە و ڕزگار بوون لە تەرمی کوژراوەکان بە دەستی خودی جولەکەکان ئەنجام دەدرا، ئوردوگاکان تەسك بوون. نزیکەی 600م درێژ و 400م پان بوو، ئەڵمانیەکان زۆر نەبوون لە هەر ئوردوگایەکدا هەر سی سەربازی هێزەکانی ئەس ئەس و سەد بەکرێگیراوی وڵاتانی بەلتیکی لێبوو، ئوردوگاکان هەموویان لە سەرهەمان بنچینە بوون. بە پێی پێناسەی ئەندامێکی ئەس ئەس کە جاران ((سەرەتایی بوو بەڵام مەکینەی مردن بەردەوام دەسورا))کاری دکتۆرەکان نەبوو خەڵکی دەست نیشان بکەن وەك لە ئوشفیتز و مایدانك دەکرا. بە چەندین شەمەندەفەر خەڵکی گەیشتێ، زۆربەی

زۆری بە لۆری بوو، پێیان ڕاگەیاندبوون کەوا کار دەکەن بەڵام یەکەم جار دەبێ ((لە میکرۆبەکان پاکتان بکەینەوە)) بۆیە دەبێ هەموو جلوبەرگەکانتان داکەنن و شتەکان دابنێن، پیاوەکان و ژنانیش لە لایەك. دوایش بۆ ژوورەکانی گازیان دەبردن.
مەکینەکان کەوتنە کار و گازی یەکەم ئوکسیدی کاربۆنیان بە لوولەیەك بۆ ژووره تەواو دابڕاوەکان تێکرد.پرۆسەکە هەمووی یەك دوو سەعاتی خایاند، لە یەك ڕۆژدا 15 هەزار کەسیان لە تربلینکا کوشت ((بەڵام کارمان هەتا نیوەی شەو بوو)) ئەوەش پیاوێکی ئەس ئەس جاران ڕوونی کردەوە. سەرەتا گۆڕی بە کۆمەڵیان بۆ ناشتنی تەرمەکان بە کار هێنا. لە ئوردوگای تربلینکا بە زۆری هەر سەد جولەکە رزگاریان بوو و لە سوبیبوریش هەر بیست سێیەك و لە بلزك دوو جولەکە بەس.

تابلۆیەکی ڕێگا لە تربلینکا

جولەکەی وارشۆ!
ئێستا دەچنە ناو ئوردوگایەکی کاتی ((ترانزیت)) لەوێشەوە دەگوازرێنەوە ئوردوگایەکی کار کردن بۆ قەڵاچۆکردنی پەتاکان دەبێ جلوبەرگ و کەلوپەلەکانتان بۆ پاککردنەوە دابنێنن، زێر و پارە و پارەیی بێگانە بدەنە نوسینگەی دارایی بەرامبەر وەرگرتنی پسولەیەك، دەتوانی دوایی بە نیشاندانی پسولەکە وەریانبگریتەوە، هەموو ئەوانەی دەهاتن دەبوایە پێش بەرێکەوتنیان بۆ گەشتەکە خۆیان بە شوشتن پاك بکەنەوە.

ئوردوگای فڕکردن و ژمارەی قوربانیەکان

شلمنو
دیسمبر/کانوون یەکەم 1941 152000
یولیو/تەمموز/1944 320000

بلزك
مارس/ئادار 1942 600000

دیسمبر/تشرینی یەکەم 1942

سوبیبور
ئەبریل/نیسان 1942 25000
ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم 1943 700000

تربلینکا
یولیو/تەمموز 1942
ئوگست/ئاب 1943 900000

مایدانك
ئوکتۆبەر/نشرینی یەکەم 1941 زۆرتر لە 360000
یولیو/تەمموز 1944

ئوشفیتز - بیرکناو
ینایر/کانوونیدووەم 1942 زیاتر لە یەك ملیۆن و سەدهەزار
ینابر/کانوونی دووەم 1945

((پەراوێزی وێنەیەك)) وێنەی ل 54

تربلینکا کارگەی مردن

گەیشتن بە تربلینکا، دروستکراوەی ژوورەکانی گاز دەکەوێتە دەرەوەی وێنەکە لە لای چەپەوە، بەڵام ئەوەی بە ڕێگای گەشتی ئاسمان بە ژوورەکانی گاز دەناسرا لە گۆشەی دووری بیناکەی زیندانە درێژەکەی لای چەپەوە دەست پێدەکات.
لەم گۆڕەپانە گەورەیەدا کاری ئەوەیان دەکرد کەوا چیایەك کەلوپەل و کەرەستە تایبەتیەکان ئەوانەی لە خەڵکەکە وەرگیراوە کە هاتوون

جیاكەنەوە. لە پشتەوە گۆڕهەڵكەندێك دیارە كەوا گۆڕی بە كۆمەڵیان لێدەدا، نزیكەی یەك ملیون كەس ڕەوانەی ئێرە كرا هەموویان كوژرا بێجگە لە سەد كەس ڕزگاریان ببوو.
ئەم نەخشەیە لە لایەن ساموئیل ولینبیرك دروستكراوە، ئەویش لەوێ گیرابوو لە كتێبی ((یاخی بوونێك لە تربلینكا)) Rovoltin Treblinka بڵاو كراوەتەوە. دەبوایە ژنان پێش ناردنیان بۆ ژووری گاز قژیان ببڕن و هەروەها كەلوپەلە تایبەتیەكانی كوژراوەكانیش جیادەكرایەوە و دواییش ڕەوانەی ئەڵمانیا كرانەوە. هەروەها ولینیبرگ بەشداری سەر هەڵدانەكەی تربلینكای كرد كە لە 2 ئوگست/ئابی 1943 كردبوو. گەڕایەوە وارشۆ وبەشداری بزاڤی بەرگری پۆلونی كرد و سەرهەڵدانەكەی ئوگست/ئابی 1944 بەشداری كرد.

فرانز ستانجل

لە دیدار و دانوستانەكاندا ئەوە زۆر دەوترا كە پرۆسەی قڕكردنەكە ئارەزووی ((ئەو بكوژانەی پێش كورسیەكان بوو)) ئەوانەی كە مەكینەی كوشتنەكەیان دەسوراند و پارێزگارییان لێدەكرد. بەڵام نابێ مرۆڤ ئاسۆی بینینی خۆی گوم بكات. وەك ئەو مێژوونوسە كروستوفر براوننگ نوسیویەتی ((لە كۆتاییدا قڕكردنەكە ڕوویدا چونكە لە سەر ئاستێكی گەورەی بایەخدارە كەسانێك ژمارەیەكی زۆری خەڵكیان بە درێژایی ماوەیەكی زۆر كوشت)).
سەركردەی ئوردوگاكانی قڕكردنیش مرۆڤ بوو، وەك ئیمە بوون، سەرەتا فرانز ستانجل سەركردەیەك بوو لە سوبیبورو دواییش لە تربلینكا لە شێستەكاندا لە برازیل گیرا و گەڕاندرایەوە ئەڵمانیا و بە تاوانی كوشتنی سەدان هەزار كەس تاوانبار كرا. هاوكات كەوا ستانجل سەركردەی پرۆسەیەكی گەورەی كۆمەڵكوژی دەكرد، ئەویش باوك و مێرد بوو، ئەم برگانە لە بژارێك دەدوێت ئەگەر ڕووی نەدابایە. بۆیە پرسیارەكە لە

كاتی شەڕەكە نەكرا، ڕۆژنامەنوسێك لە دیداری ژنی ستانجل ئەم پرسیارەی ئاراستەی كرد ((دەكرێ بۆمان بدوییت (.....) سەبارەت بەوە ئەگەر مێردەكەت ناچار كرابایە بەوەی ((من بارەكە زۆر بە ترسناك دەزانم، یان واز لەو كارانە دەهێنێ كەوا جەستە دەهەژێنێ یان لەمن و منداڵەكان)) تریسا ستانجل وەڵامی دایەوە ((بڕوا دەكەم كە من سەرپشكم كردبایە لە نێوان - تربلینكا و من، بەڵێ(.....) دەبوو، ئەگەر مەسەلەكەم لە سەر مەحەك دانابایە منی هەڵدەبژارد)).
بەڵام ژنەكەی هەر بە خۆڕایی یارمەتیدا بۆ كوشتنی زیاتر لە نیو ملیون كەس.

قڕكردن بە كاركردن

كاركردن شێوەیەكی قڕكردن بوو كەوا ئەڵمانیەكان بۆ لە ناوبردنی گیانی زیندانیەكان بە كاریان دەهێنا، زیندانیەكان بەكاری زۆر زەحمەت خەریك دەكران. ئەوە و كەمی خواردن و زەرووفی تەندروستی زۆر خراپ و درندەیی پاسەوانەكان و سزا قورسەكان بۆ بچوكترین ((هەڵە)) بوونە هۆی ڕوودانی زۆرترین زیان لە نێوان زیندانیەكان لە ئوردوگاكانی گرتن و كاركردندا.
جوزیف شوباكی گیراو لە ئوردوگای قڕكردنی مایدانك ((كاركردن))ی گران لە ئوردوگاكە.((دوایی چووینە)) كاركردن لە گۆشەیەكی كێڵگەیەك كۆیان كردینەوە، دوو قاپقاپمان لە پێبوو، بە قامچییەكانیان لێیان دەدایین، زۆر جار چاكت و كڵاو پانتۆڵەكانیان پڕ پڕ بەرد و قووری تەڕ و قوڕ دەكردیین و لە سەریان دەدایین، بارەكانمان لە گۆشەیەك بۆ گۆشەكەیتر پێیان دەگواستینەوە ، هەروەها بە پێچەوانەش، بارەكەمان دادەگرت و دووبارە بارمان دەكردەوە، ناچاریان

دەکردیین بە ناو پیاوانی ئەس ئەس گوزەر بکەیین و لێیان دەدایین، ئەوەش دۆزەخێك بوو بۆ خۆی)).
((یەکەم جار تا سێ بەیانی ئامادەی کارێکی لەم جۆرە ببم، ئەگەر بەراورد بکرێ بروا دەکەم ((دۆزەخ))ی دانتی تەنیا کۆمیدیایە. بە فشە ئۆشفیتز ناونراوە ئوردوگای فڕکردن)).
(.....)
بەشدار بوون لەم جۆرەکارانەی بەرامبەر ژنە گیراوەکان لە ئوردوگای ژنان (.....) کارێکی بەراستی ترسناکە، من هاوبیرم لە گەڵ تیلو کە هێمای دەدا کەوا گیانمان لە قوڵای پاشماوەی جیهانە (دبری جیهان).
لە ڕۆژانەی یوهان بێکریمر ، دکتۆری ئەس ئەس لە ئوردوگای فڕکردنی ئۆشفیتز ـ بیرکناو لە 2.5/ سپتمبر/ ئەیلول 1942.
هەر لە ساڵی 1940 وە ئۆشفیتز کرایە ئوردوگایەکی گرتن بۆ زیندانە سیاسیە پۆلونیەکان، ئوردوگاکە دەکەوێتە نزیکەی خاڵی بە یەك گەیشتنی گەورەی هێڵەکانی ئاسنی شەمەندەفەر . بە خێرایی ئەم ئوردوگایە بووە گەورەترین کۆمەڵگا کە چل ئوردوگای دەگرتە خۆ. لەم شوێنەدا چەند دکتۆر کاری چالاکی تاقیکردنەوەی تەندروستیان ئەنجام دەدا، ئوردوگا ناسراوەکان ئەوانە بوون ئۆشفیتز((ستاملاجر)) ئۆشفیتز2 (بیرکناو) و ئۆشفیتز (مونوڤتیز).
گیراوەکان لەبەر برسیەتی و کەمی خواردن و نەخۆشیەکان و کاری کۆیلەتی و جەزرەبەی جەستەیی و نەفسی دەیاننالاند. لە کۆتایی 1941دا کاری کوشتنی بە کۆمەڵ بە گاز لە ئۆشفیتز دەستی پێکرد.دوایی لە بەهاری 1942دا ئەم کارە گواسترایەوە بیرکناو کارەکە لە دوو ژووری گازی کاتی ئەنجام درا کە لە خانوێکی نیشتەجێی چێکرابوو. لە بەهاری 1943دا کاری دروستکردنی سوتانگەکان لە بیرکناو تەواو بوو. بە گەیشتنی جولەکەکانی هەنگاریا لە بەهار و هاوینی 1944دا ژمارەی کوشتنەکان گەیشتە لوتکە، ڕۆژانە سێ چوار کاروان دەهاتن کە ژمارەیان لە نێوان سێ هەزار و سێ هەزار نیو دەبوو.

یەك لە دەی ئەم ژمارەیان بۆ کار کردن ڕاگرتن و ئەوانی تریان کوشتن، سوتانگەکان بەرگەی ئەو خەڵکە زۆرەی نەدەگرت کە بەو تەوژمە زۆرەوە دەهاتن بۆیە تەرمەکانیان لە ناو چاڵدا دەسوتاندن.
دوا کوشتنی بە گاز لە پایزی 1944 ئەنجام درا، پێشگەیشتنی سوپای سووری یەکێتی سۆڤیەت بە ئۆشفیتز ـ بیرکناو لە 27ی ینایر/کانوونی دووەم 1945 هێزەکانی ئەس ئەس ژوورەکانیان هەڵوەشاندەوە و ئەوەی مایەوە تەقێندرایەوە. بێجگە لەوەی لە سەرانسەری ئەوروپادا نزیکەی یەك ملیون جولەکە کوژران لە ئۆشفیتز 75 هەزار پولندی و 21 هەزار قەرەج و 15 هەزار دیلی شەڕی سۆڤیەتی و 15 هەزار گیراوی ناسنامەکانیتر ، سەرجەم کوژراوەکان لە 101 ملیون کەس کەمتر نەبوون.

چەند وێنەی بیرکناو لە کتێبك

A. بەشی باکووری شۆستەکە (ل 58).
B. ژن و منالەکان لە دەرەوەی سوتانگەی 2 (ل 59).
C. ژن و منالەکان لە ڕێگا بەرەو سوتانگەی 4 یان 5 (ل 60).

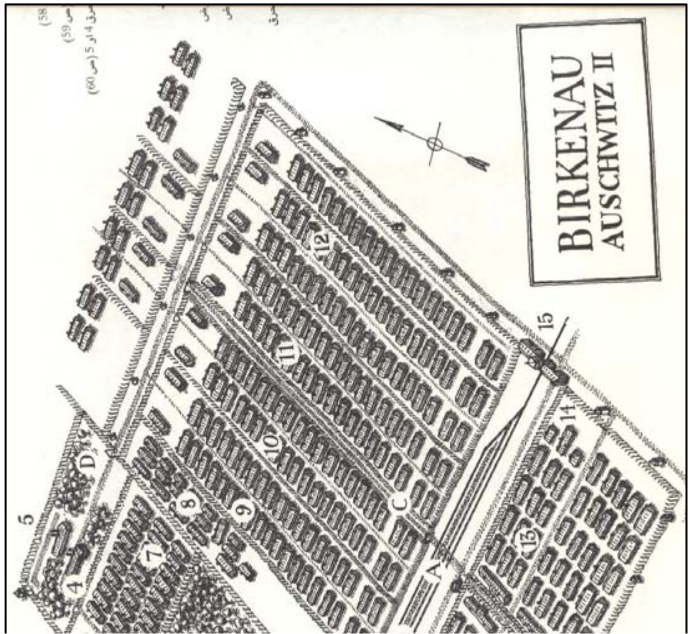

D. وێنەی بەرگەکە.شوێن و دروستکراوە گرنگەکانی ئوردوگاکە.

1. شۆستەی دەست نیشان کردن.
2. سوتانگە 2 لە گەڵ ژووری گازی ژێر زەوی.
3. سوتانگەی 3 لە گەڵ ژووری گاز لە ژێر زەوی.
4. سوتانگەی 4 لە گەڵ ژووری گاز.
5. سوتانگەی 5 لە گەڵ ژووری گاز و چاڵێك بۆ سوتانگەکە.
6. ((ساونا)) ناونووسکردنی گیراوەکان.
7. ((کندا)) ریز کردنی بەرجەستەکراوەکان.
8. زنجەکانی نەخۆشەکان.
9. ئوردوگای خێزانی قەرەجەکان.
10. ئوردوگای پیاوان.
11. ئوردوگای ژنە جولەکە هەنگاریەکان.
12. ئوردوگای خێزانەکانی تیریزنیشتاد.
13. ئوردوگای ژنان.
14. دروستکراوی تاقیکردنەوە تەندروستیەکان.

15. ((دەروازەی مردن)) دەروازەی شەمەندەفەر.

دەست نیشانکردن. یەکێکە لەو وێنە زۆرانەی کاتی دەست نیشانکردن لە سەر شۆستەی بیرکناو . چەند لە رزگار بووەکان دیمەنی کۆتایی هێنان بە خێزانەکانیان بینیوە، دکتۆرەکانی ئەس ئەس و ئەفسەرەکانیتر ئەو کەسانەیان لە ئوردوگاکانی کار هەڵدەبژارد کەوا بۆ کار دەهاتن. لە بەشی سەرەوەی وێنەکەدا کاروانێك لە دەست نیشانکراوەکان دیارن کەوا زۆربەیان منداڵ ژن و پیرن بە رێگاوەن بۆ ژوورەکانی گاز لە سوتانگەی 2.

دووسەد وێنە کە لە بیرکناو

رێگا نەدرا وێنەی ((دوا چارەسەری کێشەی جولەکە)) بگرێت. بەڵام زۆر ئەم بەرەبەست و قەدەغەیان بڕی ، بە تایبەتی لە کاتی ئەنجامدانی لە سێدارەدانی بە کۆمەڵیی بە گوللە بارانکردنیان. هەندێ لە وێنەکان لە لایەن سەربازەکان گیراون کە بۆ خانەوادەکانیان رەوان دەکردنەوە یان لە کاتی مۆڵەتیان نیشانەی هاورێکانیان دەدران. بە دەگمەن وێنەکانی ئوردوگاکانی قڕکردن پارێزراون.

بۆیە ئەلبومی **Umsiedlung der Juden aus Ungarn** گواستنەوەی جولەکە لە هەنگاریا دەبێتە بەڵگەنامەیەکی دەگمەن. ئەوەش لە یادی کۆتایی هاتنی شەڕدا لە یەکێك لە ئوردوگاکانی گرتندا دۆزرایەوە، مەزندە دەکرێت وێنەکان لە کۆتایی مایو/ئایار یان سەرەتای یونیو/ حوزیرانی 1944دا گیراون چونکە لەو کاتانەدا بوو کەوا گواستنەوەی جولەکە لە هەنگاریا زۆر بوو. کێ و بۆچی ئەو وێنانە گیراون کەس نازانێ، وێنەکانی بە گوێرەی رۆژەکان ریز کراون و بە دەستی لە ژێرەوەیان نوسرابوو. یەکەم ناونیشان ((گەیشتنی شەمەندەفەری گواستنەوە)). پاش ئەوە و یەك لە دوای یەکدا، ((چۆڵکردن))، ((ئەو پیاوانەی هێشتا کەڵکی ئەوەیان ماوە سوودیان لێوەربگیرێت)). ((ئەو ژن و منالانەی هیچ پێویستیمان پێیان نیە)). ((بارکردنەکە بۆ ئوردوگاکانی کارکردن)) و دوایش ((سەرمایەکان)). پاش دوا ناونیشان چەند وێنەی کەل‌وپەل و پێلاوی زۆری تێدایە....هتد. لە کۆتاییدا دوو وێنەی سوتانگەیەکە لە ئوردوگایەکی بچوکی گرتندا. ئەو پیاو و ژنانەی ((ئەوانەی دەکرێ سوودیان هەبێ)) گەنج و بەهێزن، بەڵام ئەوانەی ((پێویستیمان پێیان نیە)) پیر و کەم ئەندام و ژنی منداڵدار بوون ، ئەو پیر و کەم ئەندام و ژنە منداڵدارەکان بۆ راستەوخۆ ژوورەکانی گاز بەرێ کران، لە وێنەی بەرگەکە و وێنەی لاپەرەیە و لاپەرەی دوایتر لە وێنەکانی ((چۆڵکردن))ن و ئەوانیتریش لە ناونیشانی ((ئەو ژن و منالانەی هیچ پێویستیمان پێیان نیە)) وەرگیراوە.

جیاکراوەکان لە دەرەوەی شوورەی سوتانگەکانی 2 راوەستاون، رەنگە هەر یەك سەعاتیان لە ژیاندا مابێ، ئەو ژن و منالانە بە خنکاندن دەکوژرێن و پێش کۆتایی رۆژەکە لاشەکانیان دەبێتە خۆڵەمێش ، ئەوەش بە پرۆسەیەکی پیشەسازی بە بەرنامە دەکرێت. لەو شوێنەی لێوەی راگیراون بە ناو باخچە بچوکەکە و بە قالدرمەیەکدا بۆ ژووری جل داکەناندنیان دەبەن و لەویشەوە بۆ ژوورەکەی تەنیشتی کە 2000 کەس دەگرێت . دوایی دەرگا ئەستوورەکە دادەخرێت، رووناکی دەکوژێتەوە و چەند دنکە زیکلون بی لە گەڵ سیانیدی هایدروجین دەتەقێندرێت. پاش هەوا گۆرینی ژوورەکە گیراوە جولەکەکان تەرمەکان بۆ سوتاندن لە فرنەکانی سوتانگەکە دەردەهێنن، ئەم پرۆسەیە هەمووی سەعاتێك دوو سەعات زیاتر ناخاێنێ.

((لە شەقامی گەیشتن پێنج پێنج کەس دەرۆیشتن، ئەویش شەقامی دەرچوونە بەلام نازانن، مرۆڤ یەك جار دەروات. زۆر جوان دەرۆن نەوەك هەڵەیەك بکەن، دەگەنە بینایەکی گەورە و هەناسەیەك دەدەن، کەوا لە کۆتاییدا گەیشتن. بە رووی ژنەکاندا هاوار دەکەن بۆ جل داکەناندن، سەرەتا جلی منالەکانیان بە هێمنی دادەکەن تا لە خەوەکەیان بە ئاگانێن. ژنەکان لە بەر سەفەری چەند رۆژەیان هەست بە بێزاری و نیگەرانی دەکەن.

لەبەر چاو کراوەیی منالەکاندا ژنەکان جلیان دەدەکەنن، کە هەر یەکێکیان خاولیەك وەردەگرێ لە ئاوەکە دەپرسێ نەوەك لە بەر منالەکانیان گەرم نەبێ و سەرمایان بێ. کە پیاوە رووتەکان بە دەرگایەکیتر دێنە ژووری باوەش لە منالەکان دەکەن.رەنگە ئەو کاتە هەموویان تێبگەن)).

شارلوت دیلبو

شەش سەد منالە ساواکە

سالمن لیفنتال یەکێکە لە ئەندامانی دەستەی نەبەردییەکان Sonder Kommando

پشکنینی لوولەیی تەندروستی لە رووداوێك دەدوێت کە لە ئوردوگای ئوشفیتز ـ بیرکناو لە 20 ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەمی سالی 1944 رووی داوە. دەقی نوسراوەکەی لە نزیك یەکێك لە سوتانگەکانی ئوردوگاکە لە ناو خۆڵدا دۆزراوەتەوە.

((بە رووناکی رۆژێك 600 منالی ساوای جولەکەی تەمەن لە نێوان 18ـ 12 سالانیان بۆ ناردم . جلی زیندانی درێژی تەنکیان لە بەر بوو، پێلاوی دڕاو و قاپقاپی داریان لە پی بوو، (.....) کە گەیشتنە شوێنەکە سەرکردەی دەستەکە فەرمانیدا خۆیان رووت بکەنەوە، منالەکان بە دیتنی دووکەڵەکە زانییان بەرەو مردنیان دەبەن نیگەرانی درندانەیان لێ

بەدەرکەوت و لە جێگاکە دەخولانەوە و قژی خۆیان رادەکیشا نەیاندەزانی بواری دەرباز بوون لە کێیە.

زۆریان بە کوڵ گریان، هاوار و گازاندە گوێ نەدراوەکانیان دوور دەرۆیشت، (....). لە ترسی مردنیان زوو جلەکانیان داکەناند، رووت و پێخواس لە نزیك یەکترا خۆیان گرمۆڵە کرد و بێ جوڵە ریز بوون.

منالێکی ئازا هاتە پێشی سەرکردەکە و لە تەنیشتی راوەستا و پارایەوە و داوای کرد بواری ژیانی بدات و ئامادەیە هەموو کارێکی قورس جێبەجێ بکات ،بەلام تۆبزە ئەستوورەکەی لە سەری دا.

زۆر لە منالەکان بەرەو جولەکەی نەبەردییەکان غارییان داو خۆیان پێیان شۆرکردەوە و بۆیان چەمانەوە و پارانەوە تا لە مردن رزگاریان بکەن، هەندێکیان (لە ترسی مردن) لە شوێنە گەورەکە رایان دەکرد. سەرکردەکە داوای لە یەکیکیان کرد کە تۆبزی لە دەست بوو یارمەتی بدات.

بە تێپەر بوونی چەند دەقیقەیەك دەنگی مێردمنالەکان هات و دوایی دەنگەکە بووە گریانێکی تاڵ. گریان و نوزانەوە ترسناکە لە هەموو شوێنەکان دەبیسترا، بە گریان و نوزانەوەکان لە شوێنی خۆیاندا مۆرهەڵگەرایین، پیاوانی ئەس ئەس دەم بە پێکەنین و دڵشاد لە سەر سەریان راوەستابوون بەبێ ئەوەی ئاگاداری ژانیان لێ دیار بێ. وەك سەرکەوتووێك و بە شانازییەوە خۆیان دەنواند.

بە لێدانێکی کوشندەوە بەرەو ژێرزەمینەکەیان راپێچان. (....)

هەندێ لە منالەکان هەر بە هیوای رزگار بوون غاریان دەدا، پیاوانی ئەس ئەس بەراکردن لە دوایاندا و بە لێدانی وەحشیانە و هەموویان گرتن و کۆیان کردنەوە و لە ژێرزەمینەکەیان کردن. دڵشادییان باسی ناکرێت. دەبێ منالێیان نەبێ !؟

کارکردن لە جەهەنەم

ئەڵمانیەکان بەو جولەکانەیان دەووت دەستەی نەبەردییەکان، ئەوانەش ئەو گیراوانە بوون کە ناچار دەکران هەرچی کاری کەم و شەرمەزاری هەیە بیکەن، ئەو کەسانەی دابڕابوون. چونکە نهێنی ترسناکیان دەزانی ، کاری ئەوان ((بەتاڵکردنی)) ژوورەکانی گاز بوو. دەرکێشانی کیفکی زێری ددان و بڕینی پرچ و دواییش سوتاندنی لاشەکان لە سوتانگەکانی یان لە چاڵەکان، ژیانی ئەم دەستەیە کورت بوو، ئەوە رۆژ بە رۆژ و بە بەردەوامی بە کەسانی تری ((مردووە زیندووەکانیان)) دەگۆڕینەوە، یەکێکیان ووتی: ((دەمتوانی بەربەستێك بۆ ژیانم دانێم ، بەڵام ئارەزووی مانم هەبوو تابتوانم تۆڵە بکەمەوە و شاهید بم لە سەر رووداوەکان، هەست نەکەن ئێمە درندەیین ئێمەش وەك ئێوەیین، بەڵام ئێمە بێزارترین)).

یەکێك لەوانەی لە سەر ژیان مابوو نوسەری ئیتالی بریمولیڤی وەك چۆن رایگەیاند ((بیرۆکە و رێکخستن Sonder Komman do تاوانی گەورەی سوشیالیستە نەتەوەپەرستەکانی زۆریش تیانیە. (...) ئەم رژێمە ئەوە دەگەیێنێ کەوا گوناحی تاوانەکانی کەسانێتر بگوازنەوە ئەستۆی هیتر ـ ئاشکراتر بۆ قوربانیەکان ـ لە پرسەکانیان رووت دەکرێنەوە بەوەی کەوا بێتاوانن)).

لیڤی دەڵێ دەستەی نەبەردییەکان یەك واتای هەبوو ئەویش ((ئێمە، میللەتی دەستەڵاتدار، کێ دەتانروخێنێ، بەڵام ئێوە لە ئێمە چاکترنین، ئەوەیە گەربمانەوێت، ئەوەیە کە دەمانەوێت، دەتوانین بتانروخێنین نەك تەنیا جەستەتان و بەس، بەڵکو گیانتان، وەك چۆن گیانی خۆمان رووخاند)).

وەك چۆن لیڤی وتویەتی قبوڵکردنی نازییەت و کردنی بەمنارەیەکی بەخشندەیی بەرەو بۆگەنی ناوەوەی تاریکیمان دەبات.

سەرهەڵدان لە گیتودا

سەرەڕای هەموو ناهەمواریەکانی ژیانی نامرۆڤایەتی لە گیتوی وارشۆ سەرهەڵدان و بەرگری و نارەزایی دەکران. لەم وێنەیەدا چەند خەباتگێرێکی بەرهەڵستی دیارن، سیما روتم کەوا توانیویەتی لە رۆژانی سەرهەڵدانەکاندا ڕا بکات و دەربازی ببێت دەگێرێتەوە.

((سێ رۆژەکەی یەکەم لە شەڕەکاندا جولەکە سەرکەوتوو بوون، ئەڵمانیەکان بۆ دەروازەکانی گیتو بریندارەکانیان راکێشا و هەڵاتن، لەوێی و لە دەرەوە، هەموو شتیان کرد، بە تۆپ و بە فرۆکە بۆمبارانیان کرد، نەمانتوانی خۆمان بەرامبەر فرۆکەکان و ئاگری چڕیان راگرین کە دژ بە گیتو کە بە کار هات، گیتو یەك پارچە ئاگر بوو و دەسوتا (...) بروا ناکەم هیچ زمانێ هەبێ بتوانێ پێناسەی کاتەکانی ئەو ترسانە بکات کە دەمان چێژا، لە شەقامەکانی گیتو، گەرچی بە شەقام ناوی دەبەیین. بەڵام لە راستیدا شەقام دیار نەمابوو. لە سەر کۆمەڵی لاشەکاندا بازمان دەدا، جێگا نەمابوو رووی تێ بکەیین. سەرەرای ئەوەی دژ بە ئەڵمانیەکان شەڕمان بوو و پەیوەندییمان بە دونیای دەرەوە هیچ نەمابوو. دوور و دابڕاو لە هەموو شتێ و لەوانەی لە چوار دەورمان هەبوون. گەیشتینە ئەو رادەیە کە هیچ پێویست نەدەبینرا شەڕەکان بەردەوام بێ، بیرمان لەوە دەکردەوە دەرزێك لە بەشی ئاری وارشۆ دڕ بدەیین و بتوانین لە گیتو دەربچین.(....)

لە بەیانی زوو و بە رووناکی خۆمان لە شەقامەکان دۆزییەوە. بهێنە پێش چاوت کەوا لە مایو/ئەیاری خۆر لە دەرەوە، ئێمە لەوێ لە ناوەندی شەقامدا، راوەستاویین خۆمان بە نامۆ دەزانی لە نێو خەڵکی ئاسایی، ئێمە لە ئەسرەگەزیەکی ترەوە هاتبووین.(....)

لە چوار دەوری گیتو پۆلونی گومان لێکراو هەبوو جولەکەی دەگرت و بە سەرسورمان لە دەستیان رزگارمان بوو. ژیان لە بەشە ئارییەکەی وارشۆ ئاسایی بوو، وەك جاران بوو، قاوەخانەکان وەك جاران کاریان دەکرد، چێشتخانەکان ، پاسەکان و عارەبانەکانی ترموای و سینماکان، گیتو دوورگەیەکی دابڕاو بوو لە ناوەندێکی ژیانی ئاساییدا.

بەرهەڵستی و کۆمەك

یەکێك لە ئەفسانەکانی فڕکردن ڕۆیشتنی شەش ملیون جولەکە بوو ((وەك بەرخ بۆ سەربڕین)) بەبێ بەرهەڵستی. بەڵام لە ڕاستیدا نموونەی هەزارەها بەرهەڵستی هەبوو، وەك سەرهەڵدانەکەی گیتوی وارشۆ و دەستەی پێشمەرگەکانی جولەکە و هێرشەکانیان دژ بە یەکەکانی ئەڵمانی لە خۆر ئاوا و خۆرهەڵاتی ئەوروپا، لە ئوردوگاکانی فڕکردن و گرتندا بەرهەڵستی هەبوو کەوا گیراوە جولەکەکان و کەسانیتر ئەنجامیان دەدا، ئەڵمانیەکان زۆر دڕندانە و بێ وێنە هەموویان دەکوشتن.زۆر لە بەرهەڵستیەکان گەنجەکان دەیانکرد و گیانیان دەخستە مەترسی. نەك هەر ژیانی خۆیان بەڵکو ژیانی باوك و خوشك و براکانیان و ژیانی سەدان کەسانی تر. تیمەکانی کار لە گیراوەکان دەیانزانی ڕاکردن کاری خراپ دەکاتە سەر براکانیان لە گێژاوەکە و گیراوەکانی زیندانەکانی ئوردوگاکان دوو دڵ دەبوون گەرچی سوور دەیانزانی دوارۆژیان زۆری نەماوە. ئەو بڕیارەی کە زۆر ڕەچاو دەکرا ئەوە بوو کەوا ئارەزوویان لە ژیانە، یان هەر هیچ نەبێ بە شەرەفی بمرن. داوای ڕێکخراوی جولەکەیی خەباتگێر لە گیتوی وارشۆ لە یەکێك لە سەرهەڵدانەکانی ینایر/ کانوونی دووەم/1943دا بەم جۆرە بوو:

((لە کاروانی چۆکدان بۆ مردن مرۆڤ ئازاد نابێت، وەك بردنی بەرخە بۆ سەربڕین، مرۆڤ بەشی زۆر گەورە و گەورەتر دەتوانێ ئازاد بێ لە خەباتدا، ئەوەی بەرهەڵستی کرد بوار بۆ ڕزگار بوونی دەبێت. ئەوانەی وازیان لە بەرهەڵستی هێنا وازیان لە خۆیان هێنا، ئەوەیان پێشەکی هەڵۆیست دۆراندنە. با مرۆڤ بە ئاگا بێت لە ڕاستی ئەویش خەباتە! ئێمەش دەمانەوێ بژیین، ئێمە مافی ژیانمان هەیە،(.....) بابە ئاگابێین و بۆ ژیانیان خەبات بکەین)).

لە ئەوروپای خۆرهەڵاتدا دەستەکانی بەرهەڵستی لە سەد گیتودا هەبوون. بەڵام ئەو دەستەیەی کە زۆر ناسرابوون ئەو دەستە پێشمەرگانەی دارستانەکانی ئەوروپای خۆرهەڵات بوون. ژمارەی ئەو جولەکانەی لەم دەستانەدا شەڕیان دەکرد نزیکەی دەگەیشتە 20 هەزار کەس دەبوون هەندێك لەوانە ئەو خێزانانە بوون کە توانیبویان خۆیان دەرباز بکەن، بەڵام بەرهەڵستی لە ئەوروپای خۆرئاوادا تەنیا لە فرنسا و بلجیکا هەبوو. دەستەکانی پێشمەرگەکان جولەکەی زۆریان شاردەوە. زۆر منالْ توانیان لە حەشارگەیەك لە کەنیسەیەك یان لای خێزانێکی مەسیحی لە پۆلونیا و هۆلندا و فرنسا بدۆزنەوە و زۆریان ژیانیان بە پێی ڕێنماییەکانی ئاینی مەسیحی بەڕێوەدەبرد، ئەڵمانیەکان یاسای تاوانی توندیان دەرکرد دژ بەو کەسانەی ((تاوانی)) شاردنەوەی جولەکە ئەنجام دەدەن. سەرەرای ئەوەش کەسانی وا هەبوون دژایەتیان کرد و بە پێی ویستی خۆیان کاریان کرد.

جۆرێکی تری بەرهەڵستی ڕزگار بوون و دوورخستنەوەی جولەکە بوو بۆ ئەو ناوچانەی لە ژێر دەستەڵاتی ئەلمانیا نەبوو، ئەوەش ئاسان نەبوو ، وڵاتەکان زۆریان بۆ نموونە سویسرا سنووری داخستبوو و زۆر جار ئەو جولەکانەی دەگەیشتنێ دەگیران و ڕەوانە دەکرانەوە، هەندێ لە جولەکە بە ڕێگای دوور گەیشتنە فەلەستین، هەندێکیان لە جێگای دووری وەك شنگهای دۆزییەوە کە دەکەوتە ژێر دەستەڵاتی یابانیەکانی هاوپەیمانی ئەڵمانیا لە شەڕەکەدا، بەڵام ئەوان ئایدلوژی ئەلمانیان نەبوو دژ بە جولەکە.

((هەموو شتێ دەکرا بکرێتە بەرهەڵستی، چونکە هەموو شتەکان قەدەغە بوون، هەر جولەکەیەکی گیراو هەستی بە کەسایەتی خۆی و ڕەسەنی کردبایە ئەوەش بەرهەڵستی بوو)) ئەندریا دڤوتو، دەروونناسێکی ئیتالی

((ئەو دەمە بە رووسی وتی: هاورێکانم ، ئەوە جوانترین رۆژی ژیانمە لێرە کە بە چاوی خۆم ئەو دەستە گەورەیە دەبینم کەوا لە گیتو دەرچوون! من بەڵێنیان پێدەدەم، ئێمە دەمریین تا لە ژیاندا بمێنیین، کۆشش دەکەین ئەوەی پێمان دەکرێت زۆرترین خەڵك رزگار بکەین، ئیشەکە وا دەروات، ئێمە جیاوازی ناکەیین، ئێمە ژن و پیر و منداڵان لە ناو نابەیین، ژیان زەحمەتە، ئێمە بەردەوام ژیانمان لە مەترسی دایە، بەڵام ئەگەر تەواو بووین، ئەگەر مردین، دەمریین بەڵام بە مرۆڤی دەمریین)).

موشی بایراش،یەکێکە لە ئەندامانی ئوردوگای خێزانی بیلسکی

جولەکەی پۆلونی ((توڤیابیلسکی)) لە سەرەتای داگیرکردنی ئەڵمانیاکانەوە خۆی شاردەوە، چەند دەستەی خەباتگێری لە دارستانەکانی خۆرئاوای روسیای سپی لە خۆی کۆ کردەوە، بیلسکی بڕیاریدا کەوا چالاکی ئەم دەستەیە تەنیا پارێزگاری لە گیانی خۆیان نەبێ و بەس. کۆشش و گەرانیان کرد بە دوای ئەو جولەکانەی زیانیان لێکەوتووەو هانیان بدەن تا بێنە ناو رێزەکانیان و دواییش دەستەکان بە ناوی پێشمەرگەکانی بیلسکی ناسران. ئەو کەسەی لە ژێر پاراستنی پێشمەرگەکاندا بوون لە ساڵی 1944دا ژمارەیان دەگەیشتە 1200 کەس لە ژن و پیاو و منداڵ، دەستەکە بۆچوونی هەڵوێستی ئەویان رەچاو دەکرد کەوا پاراستن و رزگار کردنی جولەکە باشترە لە کوشتنی ئەڵمانیەکان و دەستەکە تا کۆتایی شەڕەکە خۆی راگرت.
کە دارستانەکانی خۆرهەڵاتی پۆلونیا و خۆرئاوای یەکێتی سۆڤیەت لە لایەن ئەڵمانیەکان گیران چەندین ئوردوگای خێزانیان دۆزیەوە، لەم دەقەی لای چەپدا موشی بایراش دووانی بیلسکی نوسراوەتەوە کە لە دارستاندا پێی راگەیاندبوون.

سەرهەڵدانەکەی گیتوی وارشۆ

کە زیاتر لە 250 هەزار جولەکە لە وارشۆ بۆ تربلینکا دوورخرایەوە بۆ ئەندامانیتری بەرهەڵستی جولەکەی کەمابوون بۆیان ئاشکرا بوو کەوا هیچ بژاری تر بێجگە لە شەڕی چەکداری نیە. لە 18 نیایر/کانوونی دووەمی 1943دا هێزەکانی ئەڵمانی هاتنە ناو گیتوکە بۆ دوورخستنەوەی ئەوانەی تری کە مابوون. بەڵام رووبەرووی بەرهەڵستی هاتن و راستەوخۆ هێرشیان کرایە سەر و تەقەش دروست بوو و یەکەم زیانیش لەوان کەوت، گەرچی ئەڵمانیەکان توانیان 6000 جولەکە کۆ بکەنەوە و دووریان بخەنەوە. بەڵام لە روویاندرا و گەرانەوە. چەند مانگ دانیشتوانی گیتو تۆڵەیان لێ نەکرایەوە و بە ئاسوودەیی ژیان، لەم ماوەیەدا، لە کاتی ئاگربەسەکەدا بزاڤی بەرهەڵستی توانی زیاتر لە سەد دەمانچە و هەندێ تفەنگ و رەشاش پەیدا بکات، بێجگە لەوانە نارنجۆکی دەستی و نارنجۆکی خۆمالیشیان هەبوو. 8000 ژن و پیاو بۆ شەڕێکی چاوەروان کراو و ئامادە بوون و سەنگەر و حەشارگەیان ساز دەکرد. لە 19/ئەبریل/نیسانی 1943دا سەرهەڵدان بە هاتنی ئەڵمانیەکان بۆ گیتو هەلگیرسا. بە پاڵپشتی دبابە ئەڵمانیەکان هاتن ناو گیتو، بە بوونی بەرگرییەکی چڕ ئەڵمانیەکان ناچار بوون تەکتیکیان بگۆڕن و تۆپ و فرۆکە بەکار بێنن. مردخای ئەنیلیڤتش یەکێکە لە سەرکردەکانی سەرهەڵدانەکە لە رۆژی شەشەمدا نوسیویەتی:
((یەك شتی شیاو هەیە، ئەوەی ئیمرۆ لێرە رووی‌دا ئازایەتی زۆر بەدیکرا لەوەی چاوەڕێ دەکرا، ئەڵمانیەکان دووجار لە گیتو رایان کرد(.....) و زیانمان کەمە)).
ئەڵمانیەکان ماڵ مالیان سوتاند، ئەوانەی خۆیان شاردبۆوە بە ناچاری دەرپەریین و ئینجا تەقەیان لێدەکردن ، شەڕەکەیان لە گیتو سێ هەفتەی خایاند، یەکێك لە سەرکردەکانی بەرهەڵستی کە بە زیندوویی

مابوو نوسیبووی: ((بەرگریمان کرد، ئەوەش وای کرد مردن ئاسانتر بێ و چارەنووسمان بارەکەی سووکتر بێ)).

هەرگیز مەڵێ تۆ بەدوا ڕێگادا دەڕۆیت
سەرەرای ئاسمانە گرانەکان کە وەك قورقوشم رووی ڕۆژی شین دەگریت
ئەو ساتەی خەونمان پێوە دیبوو هەردێ
دەنگی ترپەی پێمان بەرز دەبێتەوە و هاوار دەکات، ئێمە لێرەیین!

گۆرانی Sog nit kejn mogl لە لایەن هیرش جلیك (1943 ـ 1920) ە وە نوسراوە، سۆزی گۆرانیەکە لە سەرهەڵدانەکەی گیتوی وارشۆ وەرگیراوە. لە ساڵی 1943 چوەتە ناو پێشمەرگەکانی گیتوی ڤیلنیوس و ئەم گۆرانیەی بوویتە سروودی پێشمەرگەی جولەکە.

((کاتژمێر چواری تەواوە و بە دەستی ئاگادار کراینەوە کەوا راستەوخۆ بچینە گەراج و چەك وەرگرین. روداك من بلوك بەرپرسی پرۆسەی دابەشکردنەکە بوو دەبوایە ئەوانەی چەك وەردەگرن وشەی نهێنی ((مردن)) بڵێن و راستەوخۆ وەڵامەکە بە وشەی ((ژیان)) وەردەگرنەوە. ((مردن ـ ژیان)) ((مردن ـ ژیان)) ئەم وشانە بە خێرایی دووبارە دەکرانەوە و دەستەکان درێژ دەکران بۆ ئەو چەکانەی کە لە مێژبوو چاوەرێ بوون، تفەنگەکان ، دەمانچەکان، نارنجۆکەکانی دەستی، هاوکات هێرش بۆ سەر ئەو پیاو کوژە ناودارەکان لە گیتودا هەبوو، سەرکردە زلیر بە تەورداسێك هێرش دەکاتە سەر دوو پاسەوانی ئەس ئەس و خۆی دەگەێنێتە لای ئێمە و سەرکردایەتی وەردەگرێت، لە نزیك گەراجەکە مودەرعەیەکی ئەڵمانی راوەستابوو، روداك لە مێژبوو خەمی لەوە خواردبوو کە مودەرعەکە کار نەکات و پشتی ئەوی کردە سەنگەر و تەقەی لەوێوە لە ئەڵمانیەکان دەکرد. گوللەکانی کورت میدلار و چەند سەگەکانی هتلری خست، دەستەی سودوڤیتز توانیان دەست بە سەر جبەخانەی چەکەکان بگرن و چەك بە سەر هاوڵاتیان دابەش بکەن، ئێستا دوو سەد چەکدارمان هەیە ، هەندێك هێرشیان بە خاکەناز

و تەورداس بردە سەر ئەڵمانیەکان و چەندین پیاومان کوژران و ئەڵمانیەکانیش دەکوژران و کەم کەسمان رزگاری بوو)).
ستانیسلاف کون ـ یەکێك لە بەشداربووانی سەرهەڵدانەکە و یەکێکە لە رزگار بووەکانی ئوردوگای تربلینکا.

سەرهەڵدانەکانی ئوردوگاکانی قڕکردن

جولەکە گیراوەکان ئەوەیان چاك دەزانی کەوا ئەڵمانیەکان بوار نادەن لە ژیاندا بمینێین و هەموو کاتێ مردنیان لە پێشە بۆیە بەرگری و راپەرینی بێ وێنە لە ئازایەتی و کۆششی بێ هیوا هەبووە. پاش هەر راکردنێکی سەرکەوتوو گەرانی چرپیشی بە دواوە بووە، سەرەرای ئەمانەش سێ سەرهەڵدان رووی دا. یەکەمیان لە تربلینکا لە ئاب/ئوگست/1943 و لە سوبیبور لە ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ و لە ئوکتۆبەر/ تشرینی یەکەمی 1944 لە بیرکناو.
سەرهەڵدانی تربلینکا لە ئێوارەی 2ئوگست/ئاب سەری هەڵدا، چەند گیراو توانیان چەند پارچە چەکیان دەست بکەوێت و ئەوانی تریش بە تەورداس و خاکەناز و هەتا بە دەستەکانیان هێرشیان برد، چەند بینایی ئوردوگاکە سوتان. لەو ئاژاوەی کە دروست بوو حەوت سەد گیراو توانیان رابکەن و دوایی گیرانەوە و کوژران، ئەوانەی پاش سەرهەڵدانەکە و شەڕەکە رزگاریان بوو لە سەد کەس کەمتر بوون. ژوورەکانی گازەکان دوو هەفتە پاش سەرهەڵدانەکە دەست بە کار بوونەوە.
سەرهەڵدانەکەی سوبیبور لەوانیتر تۆکمەتر و بە ڕێکخستنتر بوو لەوێ چەندین پیاوانی ئەس ئەس و سەربازە ئوکرانیەکان هاوکارەکانیان کوژران. لە کۆی 550 گیراو دا 320 گیراو رایانکرد و لەوانە 170 کەسیان گیرانەوە و لە سێدارەدران و بە کۆتای هاتنی شەڕەکە تەنیا 48 کەسیان مابوونەوە ، پاش سەرهەڵدانەکە ئوردوگاکە داخرا. لە پایزی 1944دا کۆمەڵکوژی لە بیرکناو کەم بۆوە، ئەندامەکانی دەستەی

نەبەردییەکان زانیان چەند رۆژێکی کەمیان ماوە لە 7ی ئوکتۆبەر/تشرینی یەکەم توانرا سوتانگەی ژمارە 4 بەو تەقینەوانەی بە قاچاغ دەستیان کەتبوو بتەقێنەوە، نەزانرا کەس هەبوو بێت کەوا لەم سەرهەڵدانە رزگاری بوو بێت. راستەوخۆ پاش سەرهەڵدانەکە سەرکردەی ئەس ئەس هملر بریاری هەڵوەشاندنی ئەو ژوورە گازانەیدا کە مابوون و رووخێنران.

بەرگری ئەڵمانیە مەدەنیەکان

گەرچی وڵاتی ئەڵمانیا وڵاتی تاك حیزبی بوو بەڵام هاوڵاتیە ئەڵمانیە ئاسایەکان توانیان بەرگری بکەن بۆ ئەمەش چەندین بوار هەبوو بژاریی هاوکاری نەکردنی لە یاسا لادەرەکان لە پێشی هەموو کەسێك بوو بەڵام کەم کەس هەبوون هەنگاویان بۆ دەنا بەرگری سست و لاواز بوو رژێم لێیان نەدەترسا سزاشی نەدەدان بەرگری زیندوو و بەکاری مەترسی راستەوخۆی لە سەر بکەرەکەی هەبوو. هێزەکانی گستابو لە بەرگری سلبی نەدەگەران و بە تەمایی ئەو هەزارەها ((زانیاریانە)) بوو کە لە لایەن هاوڵاتیانی ئاسایی ئەڵمانی لە سەر جیران هاورێی کارییان پێشکەشیان دەکردن بۆ ئەوەی دەستی تێوەردەن. رەهەندی زانینی گەلی ئەڵمانیا سەبارەت بە پرۆسەی کوشتن دژ بە جولەکە کێشە و ناکۆکی لە سەر بوو. بەڵام گومانیشی لەوە نەبوو کە خەڵکە ئاسایەکەش زانیاریان هەبوو. سەرەرای ئەوەش بەرهەڵستی و نارەزایی لە ناویاندا زۆر کەم بوو. شاهیدەکانی یهوە ئەو دەستەیە بوون نارەزایان لە رژێم هەبوو و قوربانی گەورەشیان دا. رازیی نەبوو سوێندی وەفا هتلر و ئەڵمانی نازیی بخۆن، بەرهەڵستیەکانیان دەتوانرا بە پارچە کاغەزێك ئیمزایانی لە سەر بێ لە سەزا دووریان بخاتەوە. بەڵام کەسیان ئەوەی نەکرد، لە ئەڵمانیادا بیست هەزار کەس پشتیوانی دەکردن. هەزارەها کەسیان راپێچی ئوردوگاکانی گرتن کردن ، بروا دەکرێت لە 25٪ لەوانە کوژرابن

لە ناو گەنجەکاندا کۆششی دژ بە رژێم هەبوو نارەزایش لە بەژداربوون لە کەتیبەکانی هتلریش هەبوو. ئەم بەرهەڵستیانە لە ناو رێکخراوی رێگرەکانی ئیدل ڤایس و سوینج کدس هەبوو (ئەوانە رەخنەکانیان بە سەمای بەترسیان لە سەر ئاوازی مۆسیقای جازی ئەمریکی دەنواند) گەرچی جار جار شەرە قسە لە نێوان رێکخراوی ((رێگرەکان)) و کەتیبەکانی هتلر روویدا بەڵام نازییەکان لە سەرەتادا کەمیان دەزانی بۆ مامەڵەکردنیان لە گەڵیان . لە پایزی 1944دا نازییەکان چەند گورزیان لەم دەستانە وەشاند بەتایبەتی بۆ سەرکردەکانیان و زۆریان لە دار دان. لە نێوان یونیو/حوزیرانی 1942 فبرایر/شوباتی 1943دا دەستەیەك لە میونیخ بە ناوی گوڵی سپی هەبوون، بڵاوکراوەیان دژ بە نازییەت بڵاو دەکردەوە و نارەزایشیان لە کوشتنی جولەکە نیشان دەدا ، گستابو بە چالاکییەکانیانی زانی و ئەندامەکانی گوڵی سپی لە سێدارەدا. بزاڤی گوڵی سپی، دەستەیەکی ئوپۆزسیونی بچوك بوو، هەردوو برا سوفیا و هانس شول و مامۆستاکەیان لە زانکۆ کورت هوبر دایانمەزراند بوو.یەکێك لە ئەندامەکانی ئەلکسندر شموول لە دوا پەیامییدا نوسیویەتی؛ ((لە گەڵ هانس خەباتمان دژ بە رژێمی ئەڵمانی کرد، ئاشکرا بووین و لە سێدارە دراین)).

((زۆرداری هتلر بێزاری کردین. بە پیوەندی کەلەپچە کراین. بەڵام سەعاتی ئازادی بەم زووانە زەنگ لێدەدات. ئەو کات پیوەندەکان دەپچرێنین (....).
کەتیبەکانی هتلر ورد دەکەین. ئیدل ڤایس لە کاروانا ـ کەس ناتوانێ بە مانچە مێنێتەوە)).

نارەزایی روسن شتراسە

ئەو نارەزاییەی لە مارس/ئاداری/ 1943 کە لە شەقامەکانی برلین بە ئاشکرا کرا لە هەموو نارەزاییەکانیتر بەرچاو و شیاوی باسترە، رژێم

دوو دڵ بوو لە دوورخستنەوەی ئەو جولەکانەی ژنیان جولەکە نیە نەوەك نارەزایی و بەرگری پەیدا بێت ، بەڵام بوونی جولەکە لە برلین سەرچاوەی بێزار بوونی گەورە بوو بۆ وەزیری پروپاگەندە جوزیف گوبلز ئەوەی کە بریاریدا کەوا هەموو ئەو جولەکانەی لە برلین ماون دووربخرێنەوە، زوو دەرکەوت کەوا مەترسیەکەی نازییەکان لە جێگای خۆیدا بوو بەمە ژنان بەرهەڵستی گستابوو هێزەکانی ئەس ئەسیان کرد. هەزارەها ژن رژانە سەر شەقامەکان، بۆ نارەزایی چوونە پێش ئەو بەندینخانەیەی کە پیاوەکانیان تێدا گیرابوون، یەکێك لەو ژنانە شارلوت ئیسرائیل کە مێردەکەی گیرابوو وای گێڕایەوە ژنەکان بە رووی پاسەوانەکاندا هاواریان دەکرد ((ئێوە بکوژن)) ، ((جارێك نا بەڵکو چەند جار هەتا شەنگمان لە بەر بوو هاوارمان کرد)). نارەزاییەکان بەرهەمی هەبوو، زۆربەی پیاوەکان ئازاد کران. ڕێژەی 98٪ ئەو پیاوە جولەکانەی ژن هێنانی تێکەڵیان کردبوو بە کۆتای شەڕەکە لە ژیاندا مانەوە.

دوو منالی جولەکەی ئەڵمانی پاش هاتنیان لە ساڵی 1938 بۆ ئینگلترا. لە بەر ئەوەی هەموو ئەندامانی خێزانێك زەحمەت بوو پێکەوە مۆڵەتی چوون وەرگرن، بۆیە زۆر لە دایكو باوکان بریاری زەحمەتیاندا بە ناردنی منالەکان بە تەنیا بۆ ئەو شوێنانەی کەوا ئاسایش لێیە. پاش شەوە کریستالیەکە بەربەستەکانی سەر پەناهەندە جولەکەکان سووك کرایەوە و بریاری تایبەتیش بۆ منالان هەبوو. ئەوەش بە دەگمەن هەندێ لە ئەندامەکانی خێزانی پاش شەڕەکە گەیاندەوە یەك.

سوید بەرگری دەکات

ئەگەرچی مەبەستی نازییەکان کوشتنی ((هەر جولەکەیەك بوو دەستیان بیانگاتێ)) بەڵام هەندێ سنووردانانیان هاتە پێش وەك ئەو جولەکانەی هاوڵاتی ئەو وڵاتانە بوون کە دەبوایە ئەڵمانیا پەیوەندی باشیان لە گەڵ بکات، وەك وڵاتانی بێلایەنی وەك سویدو وڵاتانی تر کەوا هاوپەیمانی ئەڵمانیا بوون.

پاش جێبەجێ کردنی ((دوا چارەسەری بۆ کێشەی جولەکە)) لە نرویج لە ساڵی 1942دا بۆ دبلوماسیە سویدییەکان روون بۆوە کەوا رەگەزنامەی سویدی دەبێتە پاراستنی بەشێك لە جولەکە، هەروەها توانرا ئەو جولەکانەی کە سویدی نین لەم پرۆسانەدا سوود وەرگرن و

بۆیـان روون بـۆوه ئەگـەر بتـوانن جولەكـەكان لـە دوورخسـتنەوە رزگـار بكەن و ئەوەش بوارەكانی ژیان بۆیان گەورە دەكات.

دبلوماسـیە سـویدییەكان دەسـتیان بـە دانوسـتانی رۆژانـە كـرد لـە گـەڵ دەستەڵاتدارانی ئەڵمانی لە نرویج و دانیمارك و هـەنگاریا و ئـەڵمانیا و فرنسـا و بـۆ ئەڵمانیـەكان روون بـۆوە كـەوا سـویدییەكان بەرژەوەنـدی سیاسییان هەیە لەوەی مامەڵەی چاك لە گەڵ هەندێ جولەكە بكرێت، ئەڵمانیـەكان نـەیانتوانی وەك خۆیـان دەیانـەوێت مامەڵـە لـە گـەڵ ئـەو كەسانە بكەن. سوید ئەوەی بە كار هێنا كە پێی دەگوترێت ((بـەرگری بیروكراتـی)) و سـەلماندیان كـەوا فەرمانبـەرانیش دەتـوانن بـەرگری نازییەت بكەن. سویدییەكان لە بودابست سـەركەوتنیان بـە دەسـت هێنـا بەوەی ئیڤان دانیلسون، بارئەنجر، لارش باری و بێگومان راوول ڤالنباری پایـە دبلوماسـیەكانیان وەك دبلوماسـی بێلایـەن بـە كـار هێنـا بـۆ یارمەتیدانی 20- 30 هـەزار جولەكـە. هـەمان ئـەوە تاكتیكـە لـە لایـەن دبلوماسیەكانی تری وڵاتانی وەك سویسرا و وڵاتی ڤاتیكان و ئەسپانیا لە بودابست بە كار هات.

لـەم وێنەیـەدا دبلوماسـی سـویدی راوول ڤالنبـاری لـە پشـت مێـزی نوسینگەكەیدا لە بودابست دانیشتووە. بە هاتنی ئەو لە یولیو/تـەمموز 1944دا پـەیامنێرانی دبلوماسـی وزەیـەكی نـوێی خـەباتیان لـە پێنـاو پارێزگاری جولەكە لـە بۆدابست پەیدا كـرد. دكتـور ئـەل بوررزولت كە دایكوبـاوكی رەزامەنـدی پـەیامنێرانی دبلوماسـی سـویدییان لـە 25 مایو/ئەیار/ 1944دا وەرگرت ئەممەی بۆ وەزارەتـی دەرەوەی نوسیبوو:
((بـوارم بـۆ رەخسـا بـۆ ئـەوەی پـاكترین سوپاسـم ئاراسـتەی وەزارەتـی دەرەوەی پاشـایەتی و پـەیامنێرانی دبلوماسـی سـویدی لـە بودابسـت رابگەیێنم بـۆ كـارە خێـراو دڵسۆزیەكانیان. پـەیامی پارێزگاریكە كـاری خـۆی لـە هـەموو بارێكـەوە دەگێرێـت. لـەم بارودۆخـە كـەوا هاوكـاری وڵاتێكی ئەوروپاییان هەبێ، ئەوەش ماناكەی كەمتر نیە لە هەستكردن بە ژیان)). سوپای سووری سۆڤیتی ڤالنبـاری لـە ینـایر/كانوونی یەكـەم گرت و نەگەرایەوە سوید و چارەنووسیش هەر بزر بوو.
((نازییەكان تاوانبارن ، بەڵام ئایا ئێمە بێ تـاوانین، ئایـا لـەو زەمانـدا شـتێ هـەبوو ئـەنجامی بـدەیین بـۆ رزگـار كردنـی قوربانیـەكان و كـاری پێویسـت بـە خێرایـی بكـەیین. ئەگـەر هـەر دوو حكومـەتی بریتـانی و ئەمریكی بەرنامەیەكی رزگار كردنیان دەست پێكردبایە بۆ بەر جەستە كردنی ئەو پێویستیە گەورەیە، دەیانتوانی بەم كارە هەڵسن.
جورج بیل، قەشەی تشیشستر (ئەنكلترا) 18 مایو/ئەیار/1943.

تەماشاکەرەکان

ئێمرۆ مێژوونوسەکان هۆکارە مێژووییەکانی فڕکردن دەکەنە سێ جۆری سەرەکی: تاوانبارەکان، قوربانیەکان و تەماشاکەران، جۆری سێیەم لە تێروانینی رەوشتەوە لە جۆرەکانی تری ئالۆزترە. زەحمەتە لێپرسراویەتی کەسانێك دیار بکرێت بۆ ئەو کارانەیان کە ئەوان ئەنجامیان نەدابێت یان زانیاریك دانیان پێنەدرابێت، رەخنەگرەکان وەسفی تەماشاکەران و هەڵوێستیان کردووە و کەمتەرخەمیان بە جۆرێك لە بەشداربوونی دەزانن. بەڵام ئەم جۆرە بریارانە دەبێ زۆر وریایانە دەربچێت ئەگەر ناچار کراییت ئەوە بکەییت.

ئێمە ئەوە دەزانین ئەوانەی تەماشاکەریان ناو دەبەن لە پلەی یەکەم دیموکراسی خۆرئاواییەکانە کەوا چەندین پارانەوەیان بۆ یارمەتیدانی جولەکەیان گەیشتێ، ئایا ئەو وڵات و دەستانەی کە بە تەماشاکەر ناو دەبرێن بەرپرسن لە رزگار کردنی ملیونەها جولەکەی رەگەزنامەی جیاواز؟ وەڵامەکەش دوورترە لە روونکردنەوەو لە چلەکاندا چەندین دەنگی جیاواز بەرزکرایەوە.

یەکێتی سۆڤیەت بۆمانی خۆی شەڕی کرد. ئەگەر زۆریشی بۆ یارمەتی جولەکە نەکردبێ ئەوە کراوە کەوا لە کاتی شەڕەکەدا لە یەکێتی سۆڤیەتدا جوداخوازی دژ بە جولەکە لەم وڵاتەدا نەکرا. هەڵوێستی ڤاتیکان بەرامبەر نازییەکان دوو دڵ بوو، زۆر لە قەشەو راهیبەکان لە رۆژانی شەڕەکەدا مناڵانی جولەکەیان شاردەوە. کەسانیش هەبوون پاش شەڕەکە یارمەتی نازییەکانیان دا بۆ راکردنیان بەرەو ئەمریکای خواروو. هەروەها پەیامنێری پاپا لە بودابست ئەنجلو روتا یارمەتی هەزارەها جولەکەیدا. بەڵام لە سلۆڤاکیا قەشە جوزیف تیسو هەزارەها جولەکەی

رەوانەی ژوورەکانی خنکاندن کرد، ئەم جۆرە هەڵسوکەوتە دژ بەیەکانە وا دەکات زەحمەتە بێ بریارە گشتیەکان بدرێت. هەڵسەنگاندنی تەماشاکەران مەسەلەیەکی لە رادەبەدەر هەستیارە.

کە هێزەکانی هاوپەیمانان لە کۆتایی شەڕەکە ئوردوگاکانی گرتن و کاریان گرت، بە دیتنی دیمەنەکان سەرسام بوون، چەندین جار فەرمانیان بە هاوڵاتیانی ناوچەکەدا کە لە رێگاکانیاندا دەهاتنە پێشیان داوایان لێدەکرد ئەو هەزارەها تەرمە بۆگەنو رزیپوانە بنێژن، لەم وێنەیەدا دیارە کەوا هاوڵاتیانی نورنبیرگ ناچار کراون تەرمی گیراوەکانی ئوردوگای گرتن هەڵگرن و بە ناو شاریاندا هێنان بۆ شاردنەوەیان.

((وا پێ دەچێ میللەت لە رایخی سێیەم زۆریان دەزانی لە ((بۆ نموونە حکومەتو کوشتنی هاوڵاتیانی ئەڵمان)) یان کەمیان دەزانی لە ((بۆ نموونە حکومەت هاوڵاتیانی جولەکە)) ئەگەر ئارەزووی زانینیان هەبوو بێت. ئەوانەی نەیاندەزانی، نەیاندەویست بزانن، ئەوەش لەبەر هۆی

دیاری نـەزانراوە، بـەڵام ئـارەزووی نـەبوون لـە زانـین، ئـەوەش زانیـاری تـەواوە کـەوا مـرۆڤ هەیـە نایـەوێت بزانـێ)). جـی.بـی سـتیرن ، مێژوونوسێکی ئینگلیز و شاهیدێك .

((وەکو دایكوباوکم)) هەردووکیان هـەواداری حیزبـی گـەلی نەتـەوەیی بوون لە گەڵ ئەوەدام کەوا مرۆڤ لە ژیانیدا دەتوانێ بیری دژ بە سامیەت وەرگـرێ و پەسـەندی بکـات بـە بـێ ئـەوەی هزرەکـان کاریگـەری لـە پەیوەندی کەسەکە بە خەڵکانی جولەکە بکات. دەکرێ بروا بکرێت کەوا شوێنەواری لێبوردن لەم هەڵوێستەدا بەدی بکرێت. بەڵام من گوناحەکە دەخەمە ئەستۆی ئەم ئاویتە بوونە چونکە بۆم دەرکـەوت مـن هاوکـاری رژێمێکی نامرۆڤایەتیم کردبوو.بە بێ ئەوەی من خۆم گومانم لە پاکی و نیـازی خـۆم هـەبێت. کـە مـرۆڤ دووان و پرسـە بـۆ ئـەو هـەموو ناهەمواریيەی جولەکەکانی هەموو وڵاتـان رادەگـەیێنێ، یـان جولەکـە بـە گێرە شـێوەن و خوێنیـان لـە رووی رەوشـتەوە بەبۆگـەنی بزانـێ. ناچـار نەکراوم بیر لەو پیـاوە پیرە بـەرێزە لیڤـی یـان روسـل کـوهن بکەمـەوە: بەڵکو بیرم هەر لە تەرمایی مێشکی ترسناکی ((جولەکە)) کردیتەوە. کە گوێم لێ بوو جولەکە ناچارکراون کار و ماڵیان جێبهێڵن و لە گیتـودا زیندانی بکرێن. لە ناکاو ئـەوەم لـە مێشکدا چەسپا و ئـەوەم لـە هـزردا گەلاڵە نەبوو کـەوا ئێوە ئـەوە چارەنووسـتان دەبێـت تـۆ پـیرە مێردەکـە لیڤی. تەنیا جولەکە بوو راونران و پوکانەوە)).

ملیتـان ماشمـان، سـەرکردە لـە بونـد دوتـیر مـدل، لقـی کیـژان (18 ـ 14) ساڵان لە کەتائیبی هتلر.

هـەر لـە رۆژی یەکـەمی داگیرکردنـی پۆلونیـا لـە لایـەن ئـەڵمانیاوە، توندوتیـژی و درندایـەتی بووە ژیـانی رۆژانـە. ئـەو زیانـەی بـەر گـەلی پۆلونیا ـ جولەکە و ناجولەکە گەلێك زۆر بوو، تـا ئیمـرۆش وڵاتەکـە لـە ژێریـا دەناڵێنـێ، پۆلونیایـەکان ناچـار کرابـوون نـەك هـەر شـاهیدی قڕکردنەکـە بـن بـەڵکو لـە گۆڕەپانەکـەی خۆیـان لـە گەڵیانـدا بـژیین، ژمارەیەکی کـەمی پۆلونیایـەکان هاوکـاری نازییـەکان بـوون ، هاوکـاتیش ئاسایی بوو کەوا پۆلونیەك زمان لە جولەکەیـەکی هـەڵاتوو بـدات و یـان بـە پـارە بیانشـارێتەوە و دوایـیش خیانـەتیان دەرحـەق بکـات، لـە لایەکیترەوە هەزارەها پۆلونی خۆیان و خێزانـەکانیان توشی مەترسـی زۆر کـرد کـە یارمـەتی جیرانـە جولەکـەکانیان دەدا. هـەر تـەنیا پۆلونیایەکان بوون کەوا بزاڤی بەرگرییان بە نیازی رزگارکردنی جولەکە دامەزراند.

پـێش شـەڕەکە پەیوەنـدی نێوان پۆلونیایـەکان و جولەکـە ئاڵۆز بـوو و سیمای بـێ بـاوەری و دژایـەتی لـە هـەر دوولاوە بـەدی دەکـرا، سـەرەرای ئەوانەش نەیاری سامیەکان هەبوون یارمـەتی جولەکەیانـدا، ئـەوەش لـە بەر هۆیە ئاینیەکان یان لە بەر هاوسێیەتی بـوو. بێجگـە لـە جولەکـە و قەرەج هیچ کۆمەڵیتر وەك پۆلونیایـەکان تووشـی دەردەسـەری نـەهاتن. هـەردوو لایـەك دوژمنـی هاوبەشیان هـەبوو و بەرژەوەنـدییان لـە یـەك نزیك بوو.

(لە کۆی سێ ملیون جولەکە لە پۆلونیا 300 هەزاریان) رزگاریان بوو، کـە گەرانـەوە هـیچ یارمـەتیان نـەدراو بـە سـاردیش پێشـوازی کـران و بەچاوی دژمنـداریش تەماشـا کـران. راویـان نرایـەوە و دەسـت درێـژیان کرایە سەر و دووبارە زۆریان رایان کردەوە. بەڵام ئیمرۆ زۆر لە گەنجانی پۆلونی هەن بایەخ بە مێـژووی جولەکـەی وڵاتەکـە دەدەن، لـە پەرسـتگا چۆڵەکان و گۆرستانە بە تاڵەکان، بەڵام جولەکەکان بزر بوون.

کامبودی فیوریم بە بیر دێتەوە، لە ئێوارەیەکی جوانی بەهاردا.

لە گەڵ ئاوازی مۆسیقای زیندوو لە وارشۆ لە لای چەرخوفەلەکە هەواییەکە.
مۆسیقای شلاگر دەنگی لێزمەی تەقەی پشت شورەکانی گیتوی پڕ کردبوو.
جوت سوارەکان بۆ ئاسمانی بێگەرد بەرز دەبوونەوە.
لە خانووی سوتاوەکاندا باهۆز جار ناجارێ حەزیای رەش هەڵدەگرێت.
خەڵکیش لە چەرخ و فەلەکی هەواوە ئاڵاکان دەگرنەوە
باهۆزە هەڵکردووەکە لە ماڵە سوتاوەکان تەنوورەی کیژۆڵەکان هەڵدەداتەوە.
تریقەی پێکەنینی خەڵکەکە و زەوقیان لە رۆژی شەممەی جوانی وارشۆدا
کەسانێ هەن لە وارشۆ و رۆمادا رەوشت وەردەگرن
بازار دەکەن، گوێ دەگرن، خۆشەویستی دەکەن
بێ ئەوەی هۆشیان لە سوتانگەکانی شەهیدان بێ
یەکێکیتر رەنگە رەوشت وەرگرێت
ئەوەی مرۆڤایەتی بێ دیار نیە
لە بیر چوونەوە قول دەبێتەوە و گەشە دەکات
گەرچی ئاگرەکان هێشتا دانەمرکاون
بەڵام ئەمجارە بیرم لە یەکێتی ئەو مردووانە کردەوە.
لە کامبودی فیوری، تشیسلاڤ میلوش
((نیلس ئوکە نیلسون کردیویەتی سویدی))

سیسلیا برزیلوکا خوێندکاری پۆلەکە بوو وا باسی هاورێیە جولەکەکانی خوێندنگای و چارەنووسیان دەکات:
((ئەگەر بە ئاوێنەیەکی گەورەکەر سەیری ئەم وێنەیە بکەین دیارە کەوا پۆلی پێنجەمی ئا لە شاری کوزڤو من بودولینە، دیاریشە کەوا بە بۆنەی نزیکبوونەوەی پشوی هاوین دڵشادن.

کە چوومە بەر خوێندن باوکم ئامۆژگاریکردم کەوا لە تەنیشت خوێندکاری جولەکە دانیشم و بەردەوام دەیووت: ((جولەکە خەڵکی زیرەکن ـ دەبێ مرۆڤ گوێیان لێ راگرێت)). بۆیە من هاورێیەکی نزیکیان بووم، بە تایبەتی لە گەڵ روزا و کلارا. هەردووکیان لە ناوەندی پۆلەکە دادەنیشتین، روزا زۆر وریا بوو، پرچی دەکردە بسكو کەزی و بە لوولدراوی درێژی دەکردن و دوو گوڵی لە نزیك گوێیەکانی دادەنا. لە ژمێریاریدا زیرەکترین کەس بوو و لە ژمێریاری یارمەتی ئەوانی تری دەدا.
کە چووینە گەشتێك بۆ هەموو خوێندکارەکان نانی فرنسی هێنابوو، دایكوباوکی نانەواخانەیان هەبوو، کلارا لە تەنیشتی دادەنیشت و لە یەکتری جیا نەدەبوونەوە. کلارا پرچە لوولە چڕەکەی دەکردە بسك. دڵشاد دەبوو کە بە توانجەکانی پێدەکەنین، ناسك و زیرەك بوو، لە وێنەکەدا دیارە لە تەنیشت دیوارا وەستاوە. لە تەنیشتی موشیو بە یاخەیەکی سپی دووقاتەوە راوەستاوە وە ،هەر کراسی وای لە بەر دەرکرد، سەری لە ناو لەپی دەستەکانی دەناو بیری دەکردەوە.
لەو کاتانەدا مامۆستاکە دەیووت: ((موشیو ، دڵنیام تۆ وەڵامەکە دەزانی)) بێگومان وەڵامەکەی دەزانی، سونیا لە لای چەپی پشتەوە دیارە ، تەنیا کیژۆڵەیە، رێكوپێك و ئەندام جوانە، بە سەماو گۆرانیەوە بۆ وانەکان دەچوو، لە دوای ئەوەوە سارا ((لێرە لە لای چەپەوە)) دێ پرچی رەنگ مسی سوورە، شەرمن بوو و لە گەڵ زمانی پۆلونی کێشەی هەبوو.
کیژ و کورێکیش هەبوون ناوەکانم لە بیر نەماون (....).
کە ئەڵمانیەکان هاتن هەموو منداڵە جولەکەکانی ئەم وێنەیان کوشت و هەروەها ئەوانەی لە خوێندنگاکەش بوون ـ دایكوباوك و خوشك و برا و خزمەکانیانیشیان. ئەڵمانیەکان هەموویان بردنە کانی بەردەکە و گولله بارانیان کردن، بەم شێوەیە سێ بەشی هاوڵاتیانی شارەکە مردن. تەنیا چوار کەس رزگاریان بوو، شموك و دەستگیرانەکەی کە دایکم لە

ژێر زەمینەکەی شاردنەوە و سالێك و نیو نانی دانێ و باوکیشم بەوەی نەدەزانیو رووداوەکانیان لەم ژێر زەمینە بەرێ کرد و کورێکیان بە مردوویی بوو و لە تەنیشت خۆیان شاردیانەوە و ئێمەش هەتا رزگاربوونیان نەمانزانی)).

دیموکراسیەکان دەرگاکانیان دادەخست

ئەو راونانە درندانەیەی ئەڵمانی نازیی دەرحەق بە جولەکەی دەکرد بە شێواوی دەگەیشتە ئەوروپای خۆرئاوا، نەریتە مرۆڤایەتیەکان و پەیدا بوونی هزری دژایەتی سامیەت دژ بە یەك رووبەروو بوونەوە. زۆر کەس هیوادار بوون یارمەتی پێشکەش بە زیان لێکەوتووەکان بکەن، بەڵام ترس وای لێکردن دەرگاکانی یارمەتی بە رووی هەزارەها جولەکەی راکردوو دابخەن. کەم لە سیاستمداران وێران بەرهەڵستی ئەو بریارانە بکەن کەوا لە مێژە رەگیان داکوتاوە، چەندین دەنگ بۆ کۆمەڵی جولەکەی ئەڵمانیەکان بەرز کرایەوە، سیجفرید هانسون بەرێوەبەری بەرێوەبردنی کاروباری کۆمەڵایەتی دانیبەوە نا: ((نەماندەتوانی لە سینگمان بدەیین و بڵێین ، ئێمە یارمەتی پەناهەندەکانمان داوە بە شێوەیەك پاڵپشتی باوەشەکراوەکان کراوە، ئەوەندە بەخشندەش نوبووینە بەدانانی مۆڵەتی نیشتەجێی بۆ ئەو بێگانانە کەوا لە ترسی راونان و رەشەکوژی دەهاتن)).

لە پایزی 1942زانیاری زۆر لە سەر کۆمەڵکوژی هەبوو و پاڵەپەستۆ زۆر لە سەر هاوپەیمانەکان هەبوو بۆ ئەوەی کارێ بکەن، بەلام کارێ بەرامبەر ئەوە وەك نەبوون وابوو.

دوایی حکومەتی ئەمریکا رێکخراوێکیان بۆ یارمەتیدانی جولەکە دانا بە ناوی ((چڤاتی پەناهەندانی شەڕ War Refugee Board))، حکومەتی بریتانیا دژ بوو و چڤاتەکە بە یاریەکی پروپاگەندەیی ناوبرد. سەرەرای ئەوەی ئەم رێکخراوەیە چەندین دەستکەوتی گەورەی هەبوو ئینجا هەندێ مێژوونوسان سیاسیەتی ئەمریکایان بەوە پێناسە

کرد کەوا ((نسکۆیەکی گەورەبوو بۆ سەرۆك روزفلت)) ئەوانەی داکۆکیان لە روزفلت دەکرد دەیانووت باشترین کۆمەك بۆ جولەکە ئەوەیە بە زووترین کات شەڕەکە تەواو بێ، ئەوەیان هەتا رادەیەك راست بوو، چەندین توژینەوەر دەیانەوێ رەخنە لەوە بگرن کە زۆرجار دەوترێت ((شکستی دیموکراسیەکان)).

گەران بە دوای شوێنێك بۆ پەناهەندەیی

پەناهەندەی جولەکەن لە پاپۆری ئەس ئەس سانت لویس پاش ئەوەی ناچارکران بگەرێنەوە ئەوروپا. لە 13/مایو/ئەیاری 1939 نزیکەی هەزار پەناهەندەی جولەکە لە هامبۆرگ سواری پاپۆری ئەڵمانی ئەس ئەس سانت لویس بوون بەنیازی راکردن لە دەست نازییەکان، مەبەستیان کوبا بوو بەڵام بوار نەدرا دابەزن. کۆششیان دۆزینەوەی شوێنێك بوو بۆ پەناهەندەییان لە ئەمریکا. پاش مانگێك دەبوایە بڕۆن بەرە و ئنتفیربن لە بلجیکا. لە 17ی یونیو/حوزیران گەیشتنێ، سەرەرای ئەوەی هەندێکیان وارێکیان لە ئەنگلترا دەست دەکەوت، بەڵام لە دواییدا زۆریان کەوتنە دەست نازییەکان و رەوانەی ئوردوگاکانی فڕکردن کران.

ئیشمان راگرت و سەرباز و مەدەنیەکانی ئەڵمانی بەرە و حەشارگەکان رایانکرد، ئێمە زۆرمان وامان نەکرد، رەنگە هەستمان بە سەرکەوتن و هەندێ تۆڵە کرد. هیچمان نەبوو لەکیسمان بچێ، تەنیا چاوەرێی ئەوە بووین ئەو کارگە زەبەلاحە بروخێنین کە بۆ دامەزراوی ئەی جی فارین ئەندوستریمان دروستمان دەرکرد. کە ئەمریکاکان دەستی بە بۆمبابارانی راستەڤینەکرد نەدەتوانرا هەستکردن بە دڵشادیمان بشارینەوە.

ئێمەش زیانمان لێکەوت ـ کوژراوو بریندار. جوان بوو کە بینیمان رەوە فرۆکەکان یەك لە دوای یەکدا لە ئاسمانا دەردەکەوتن، بۆمباکانیان بە تاڵ دەکرد، دروستکراوەکانیان دەرووخاند، هەتا ئەوانەی دەکوشت کە لە گەڵ میللەتی دەستەڵاتدار بوون، ئەوەی جێگای سەیرە کەوا پرۆسەکانی

بۆمبابارانەکە ورەی بەرز دەکردینەوە. هیوامان زیندوو بۆوە بۆ رزگار بوون و هەڵاتن لەو دۆزەخەدا.
بۆچوونەکان دوور دەرۆیشتن و بوونی پەیوەندی هاوبەشمان لە نێوان هاوپەیمانان و ئەو بزاڤە نهێنیە بچوکەی ناو ئۆردوگاکە هەست پێکرا، ویستمان لە نێوان رووخان و هەڵاتندا ریز کردنی هاوبەش بدۆزینەوە، رووخانەکەی کە لە ئاسمانەوە بە فرۆکە بۆمبا هاوێژەکان و مردنمان، ئێمە کە رامان کرد. هەتا ئەگەر ناچاریش کراباین بکرێینە مرۆڤی بە بۆمبا چێنراو ، بە داخەوە ئەوانە هەموو رووی نەدا.
شالوم لیندنباوم، یەکێکە لەوانەی لە ئۆشفیتز ـ مونوڤیتز بوو و لە ژیاندا ماوە.

بۆمباباران کردنی ئۆشفیتز

لە بەر چاوی هەموو جیهاندا لە مایو/ئەیار 1944دا پرۆسەی دوورخستنەوەی جولەکە لە هەنگاریاوە لە رێگای سلۆڤاکیا بۆ ئۆشفیتز ئەنجام درا. چەندین رێکخراو و کەسایەتی لە حکومەتی ئەمریکی و بەریتانی پارانەوە شتێ بکەن بۆ راگرتنی ئەم رۆیشتنە. داواش کرا بە تایبەتی بۆمبارانی ئۆردوگای فڕکردنی ناوبانگ خراپی ئەو کات بیرکناو بکریت یان هێڵەکانی ئاسنی شەمەندەفەرەکان خاپوور بکرێت.
دوا ساڵی شەڕەکە بوو، هاوپەیمانەکان کۆنترۆڵی بواری ئاسمانی ئەوروپایان کردبوو، فرۆکە ئەمریکیەکان لە ئیتالیا هەڵدەستان و لە نزیك ئەو ناوچەیەدا و لە ئۆردوگاکەدا دەفرین، بەڵام لە بەر چەند هۆ هاوپەیمانەکان گوێیان نەدایە ئەو داوایە بێ هیوایانە. هەندێ لە هۆیەکانی لایەنە رەسمیەکان شەرمەزاری دەبەخشێ. وەزیری بەریتانی ریتشاردلو وەڵامی سەرکردەی جولەکە حاییم وایزمانی لە سیپتمبر/

ئەیلولی 1944 دا داوەتەوە: ((سەرکردایەتی هێزی ئاسمانی زۆر وردبینانە شرۆڤەی کردووە، بەداخەوە پێت رادەگەێنم کەوا لە بەر تەنگژە تەکتیکیە زۆرەکان لەم زەروفانەدا هیچ بژاری ترمان نیە بێجگە لەوەی داواکەت رەت بکەینەوە. هەندێ لە مێژوونوسەکان وا دەزانن دژایەتیکردنی سامیەت دەوری هەبووە، تا ئیمرۆش ناکۆکی هەر هەیە: سوودیان لەم هەلە وەرنەگرت بۆ رزگار کردنی ئەو جولەکانەی لە رێگاوە بوون بۆ ژوورەکانی گاز.

پەندەکان

نوسەری فرنسی خاتوو شارلوت دلبو گێراوێکی سیاسی بووە لە ئۆشفیتز ـ بیرکناو باس لە بناغە بێبنەکە دەکات کە لەجیهانی ئۆردوگای نازیەکان دۆزرایەوە، نوسەرەکە وای لێکردیین کەوا بێ چاو قوچاندن چاودێری ئەم جیهانە بکەین و هەوڵ بدەین ((کە تێبگەین)) لە هەمان کاتدا ئەو زانینەی ئەو پێشکەشی کردین شارەزایەکانی ((بێ سوود)) بوون.
هۆڤیانەی فڕکردنەکە توندرەویی دادەمەزرێنێ دژ بە دەست خستنی پەندەکان.
ئەو وێرانەی لە کاتی شەڕی جیهانی دووەم رووی‌دا تا ئێستاش لە دەرەوەی چوارچێوەی توانامانە بۆ تێگەیشتن، بۆ شەڕەکە دوو هۆکار هەبوون ، لە لایەك شەڕەکە سیاسی ((لاسایی)) بوو، ملیونەها کەس گیانی لە دەستدا. بەڵام هۆکاری دووەم جیاوازە، شتێکی تازە بوو ، شەرێکی ئایدلۆژی بوو بە شێوەی سەرەکی دژ بە جولەکە بوو و ئامانجەکەشی سرینەوەی بایولوژیای بوون بوو لە ئەوروپادا. جولەکە لە ئەوروپا دوارۆژیان هەبوو ئەوەش پرسیارێکە بە کراوەیی دەمێنێتەوە بەڵام لەوە دڵنیاین کەوا کاری وا لە مێژوو و گەشەی ئەوروپا بە شێوەیەکی خراپ کرد.
ئێمە زۆر لە سەر کۆمەڵکوژی جولەکە دەزانین، ((چۆن)) ئەوەیان ماوەیەکی زۆر پرسیارێکی گرنگ بوو بۆ توژینەرەوانان، بەڵام پرسیاری

((بۆ)) ـ بۆ نموونە 90٪ منالآنی تەمەن لە ژێر 15 ساڵیدا لە ئەوروپا دەبێ بمرن. ئەوەش ئیمرۆ گرنگە وەك چۆن ئەو كات بۆ قوربانیەكانیش گرنگ بوو. زۆر رۆشنفكرەكان بانگێشەی ئەوە دەكەن كەوا هەرگیز تێناگەن ((بۆ)) . تێگەیشتنی دوارۆژی تەواو بۆ قڕكردنەكە دەكەوێتە دەرەوەی چوارچێوەی توانینی تێگەیشتنی مرۆڤایەتی.

بەڵام نكۆڵیكردنی پشتاوپشتی پاش قڕكردنەكە یان بایەخ پێ نەدانی مەترسی گەورەیە بۆ دوارۆژی هاوبەشمان. بەڵام نوسەر بریمولیڤی دەڵێ: ((ئەوەندە ئاسان و خۆش نیە ئەم بناغەیە بەدكاریە هەڵدەینەوە (....) وا لە مرۆڤ دەكرێت بە ژانەوە تەماشای دوور بكرێت و نەكرێ ببینن و ببیسن: دەبێتە شەیدایی بۆ مرۆڤ هەتا بەرگری بكات)). ((مرۆڤ هیوادار بوو كەوا مەسەلەكە رووی نەدابایە، شتەكە تاریك و ناشیرینە، بەڵام لەو كاتەوە كە قڕكردنەكە رووی داوە تا ئیمرۆش دەبێتە بەشێك لە میراتی ئەوروپا)).

بە بۆچوونی مێژوونوسی عومەر بارتوق، ئەوەیان كارێكی زۆر ترسناكە ((كە نەتوانرێت هیچ شتێ لە قڕكردن فێربین)). قڕكردن ((سەرجەم ناواخنەكەی و هەموو بۆشایەكان، جارێكیتر بێمانایە)). دەرئەنجام هەموو پرسیارەكان لە دەوری دەسوورێنەوە كەوا پەندەكان هیچە. ئەوە بۆچوونێكی بەهێزە، قڕكردن ئەو كونە رەشەیە لە مێژووی جیهانی هاوچەرخ و مێژووی ئەوروپا. قڕكردن لە بەر ئەوە روویدا چونكە كەسانی وەك من و تۆ نەخشەی كۆمەڵكوژییان داتاشیوە و بە چەند ساڵی بەردەوام جێبەجێیان كرد. دەتوانرا بژاریتر بدۆزرێتەوە و دەیانتوانی ئەوە نەكەن.

بەرپرسیەتی هەر دەكەوێتە سەر ئەستۆی باوكەكان، مامۆستایەكان ، سیاستمداران و هەموو ئەو گەورانەی منالآن فێر دەكەن و ئەوانیش لە لایەن خۆیانەوە منالآن فێركەن، بژاری چاك هەیە ـ بەلآم تەنیا ئەگەر مرۆڤ بینی و زانی كەوا بژاری خراپ بەرەو كێندەرێ دەروات.

((لە بەر ژمارە ترسناكەكانی قوربانیەكان ئەو تاوانانە بێ وێنەن، مەترسیدارتر ئەوەیە كەوا ژمارەیەكی زۆر لە كەسەكان یەكیان گرتووە بۆ ئەنجامدانی. (....)
بەربەرەكانێیان كردووە لە سەر توندكاری و تاوان)).
روبرت ئەتش جاكسون ، دادوەر لە دادگاكانی نورنبیرگ.

ئای، ئەوانە كەی دەزانن
دەزانن كەوا برسیەتی پرشنگ لە چاوان دروست دەكات و تێنویەتیش تاریكتری دەكات
ئای، ئەوانەكە دەزانن
دەزانن مرۆڤ هەیە دەتوانێ ببینێ دایكی دەمرێ و گریانی نەیێت.
ئای، ئەوانەی كە دەزانن، دەزانن كەوا مرۆڤ بەیانیان پەرۆشە بۆ مردن و ئێوارانیش لێی دەترسێت.
ئای، ئەوانەی كە دەزانن
دەزانن رۆژێك لە ساڵێك درێژترە و چركەیەك لە ژیان درێژترە
ئای ئەوانەی كە دەزانن قاچ لە چاو ناسكترە و دەمارێك لە قاچ بە هێزترە و دڵ لە پۆلا رەقترە.
(........)
دەزانن، ئازار دوایی نیە و تۆقاندن بێ سنوورە، ئەوە دەزانن
ئێوە ئەوە دەزانن

شارلوت دلبو
((ئیڤا ئوكربیرك وەریگێراوەتە سەر زمانی سویدی)).

بەسەرهاتە زیندووەكان
بەشداریكردنی راگەیاندنە لە سەر قڕكردن.

له دانوستانی سەرۆك حیزبەكان لە یونیو/حوزیرانی 1997دا یوران پیرشۆن سەرۆكی حكومەت پێشنیاری كرد كەوا كارێكی راگەیاندنی بەر فراوان لە سەر قڕكردن بكرێت بە ناوی بەسەرهاتە زیندووەكان ، مەبەستیش ئەوە بوو قڕكردن لە كاتی شەڕی دووەمی جیهان بكرێتە خاڵێكی وەرچەرخان بۆ بابەتی هاوكاری مرۆڤایەتی و دیموكراسیەت و یەكسانی لە نێوان هەموو خەڵكدا. لە بەر رۆشنایی زانیاری و گفتوگۆ ئیش بۆ دژایەتی دووبارە كردنەوەی ئەمە بكرێت. پێویستە قڕكردن زەنگی هوشیاركردنەوە بێت كەوا بەردەوام لێبدات تا هوشیار بین نەوەك رووبدات ئەگەر بەردەوام نەبین لە سەر گفتوگۆ لە سەر دیموكراسی و بەها مرۆڤایەتیەكان.

دەستپێشخەرەكەی بەسەرهاتە زیندووەكان لە سێ بەش پێكهاتووە:

ـ چەلاكی كردن بۆ دەرخستنی هەڵوێستی سیاسی هاوبەش لەمەڕ حاشاكردن لەو هێزانەی قڕكردن رەت دەكەنەوە و پاڵپشتی ئەو ئایدلۆژیانەش دەكەن كە دواى كوشتنی بە كۆمەڵن.

ـ زانیاری بۆ دایكوباوكان و هاوڵاتیان و دانانی لاپەرەیەك لە سەر ((تۆری ئەنترنێت)) بۆ زانیاری كۆ كردنەوە لە سەر قڕكردن، ناونیشانی ئەم لاپەرەیەش بەم جۆرەیە WWW.levandehistoria.org

ـ هاوبەشكردنی راگەیاندنی ئاراستە كراو بۆ خوێندنگاكان وەك فلیم. رێكخستنی كۆر بۆ مامۆستایان و كردنەوەی مەڵبەندی راهێنانی نیشتمانی بۆ توژینەوە و فێربوون لە سەر قڕكردن و كۆمەڵكوژی لە زانكۆی ئوپسالا.

هاوهەڵوێستی حیزبەكانی ناو پەرلەمان

قڕكردن یەكێكە لە درندەترین تاوان كە دەرحەق بە مرۆڤایەتی كراوە، نازییەكان ملیونەها مرۆڤیان كوشت، ئیمرۆ وا دەردەكەوێ كەوا ئەم تاوانانە نەگونجاو بوون، گەرچی تەنیا هەر پەنجا ساڵ بەسەر ئەنجامدانی تێپەرییوە.

ئێمەی كە هەموویان دەخوازین لە كۆمەڵگایەكی پەیوەست بە بەهاكانی مرۆڤایەتی و دیموكراسی و دابینكردنی مافەكانی هەموو لایەك بژیین و رووبەرووی ئایدلۆژیای توندرەوی بەوەستین. ناكرێ دەستەوەستان بەوەستین و ببینین كەوا هزری نازییەت وا گەشە دەكات و چۆن دەتوانین نكۆڵی لە تاوانەكانیان بكەین. ئەوەی مێژووی لە بیر دەچێتەوە مەترسی بۆ دووبارەبوونەوەی دەكات. ئەوانەی تاوانەكانی نازییەكانیان بینیوە لە ژیاندا ماون. پێویستە بە مردنیان راستی رووداوەكانی پێش پەنجا ساڵ نەمرێت. پێویستە ئازارەكانیان لە بیر نەچێت. ئەركمان ئەوەیە كەوا كۆشش بكەین ئەمە دووبارە نەبێتەوە.

لەبەر رۆشنایی ئەم بناغەیەدا حكومەت دەستپێشخەری ((بەسەرهاتە زیندووەكان)) ئەنجام درا. ئەمەش خۆپیشاندانێكی گەورەیە بۆ زۆر كردنی زانیاری خەڵك لە سەر قڕكردن.

بەشداری كردنەكە گەورە بوو، ئیشە گرنگەكەش ئەوە بوو راوەستانی حیزبەكانی ناو پەرلەمان هاوشانی یەك و لە پشت دەست پێشخەری ((بەسەرهاتە زیندووەكان)). من وەك سەرۆكی حكومەتی سوید سەربەرزم بەوەی هەڤاڵبەندین لە خەباتا دژ بە نازییەت و لە پێناوی بەهاكانی مرۆڤایەتی.

یوران پیرشۆن ـ پارتی سۆشیالیستی دیموكراس.

بێدەنگ بەرامبەر فرنەكانی سوتاندنی ئوردوگاكانی قڕكردنی نازییەكان راوەستام. لە لای گۆرە كراوە بە كۆمەڵەكان پاش سەر بڕینەكانی درندانەی شەڕی بۆسنە راوەستام. پێناسە كردنی كاریگەریەكانی قڕكردنی بە كۆمەڵی سەردەمی ستالینم خوێندەوە. رەنگە ئەوانە دووبارە ببنەوە ، هیتلەرێكی نوی مەرج و پێویست نیە، یان ستالینێكی تر پەیدا بێتەوە. بەڵام ترسان لە بێگانە دەبێتە هۆی یەكتری نەبوردن، یان رق مەزن بكرێت و لە خەڵكا بوورژێنیت، ئینجا بازنەی كوشتن پەیدا دەبێتەوە و فراوان دەبێت، كوشتنی ئەوانەی ئاكاریان جیاوازە، یان ئەوانەی بۆچوونیان جیاوازە، یان ئەوانەی بروای ئایینیتریان هەیە.

جولەکە، یان سپی، یان رەش و خەڵکیتر. کوشتنی خەڵکیتر بەس لەبەر ئەوەی جیاوازن لە تۆ.
بۆیە زۆر گرنگە لە مێژوو فێربین ، پێویستە هەرگیز لە بیر نەکەین و پێویستە پەندی لێوەرگرین. ئەوەی لە زۆر رەوشا وەك کەس و میللەت و شارستانی جیامان دەکاتەوە هەر ئەوەش گەشەبوونمان دەوڵەمەند دەکات و وزەی دەداتێ. کاری هاوبەشی توند لە نێوان کەسەکان و میللەتان و حکومەتان دەبێتە بەربەستی هێمن لە رووی درندایەتی بۆ کوشتارێکی تازە.

کارل بلت . پارتی پارێزگاران.

هەموو کەس تایبەتمەندی خۆی هەیە و لە بەر جۆری دیای دەبێ بەرێزەوە پێشوازی لێبکرێت. بنچینەکانی کۆمەڵگای دیموکراسی ئەوەیە کەوا دەبێ کراوە و سینگ فراوان بێ بەرامبەر کەسانیتر بێ گوێدانی ئایین و رەگەز و رۆشنبیری یان ناسنامەی رەگەزەکەی. بەڵام ئەو پێوانەیە هەتا هەتایە چەسپاو نیە. بۆیە دەبێ هەموو نەوەیەك بۆ سەرکەوتن و بە دەست هێنانی راستیەکانی مرۆڤایەتی و دیموکراسیەت بچێتە پێش. بۆیە رێزگرتن و سینگ فراوانی بابەتی دارشتنی یاساکان نین و یان چارەسەری بەرێوەبردن نین. ئەو پێوانانەی کە دەمانەوێت کۆمەڵگای لە سەر دامەزرێنین دەبێ لە ناخەوە هەڵقولاو بێت بۆ رێزگرتنی هەموو کەسێك. لاساری دژ بە کەس لاساییە دژ بە بناغەکانی کۆمەڵگای دیموکراسی مرۆڤایەتی. هەموو پێوانەکانی مرۆڤایەتی و بەهاکانی کەسایەتی بە یەکجاری لە سەردەمی هتلر و قڕکردندا ورد و خاش کرابوو، دەبێ ئەمانە دووبارە نەبێتەوە، ئەوەشە کە ئێمەی قەرزاری ئەوانە کردووە کە زیانیان لێکەوتووە، دەبێ هەموو کەسێك بە چاوی ئادەمیزادی یەکسان تەماشا بکرێت، ئەوەیە کە ئێمە خۆمان بە قەرزاری دەزانین.

ئولوف یوهانسون / حیزبی ناوەند

((بۆیە جارێکیتر)) دەڵێین، ئێمە بەرامبەر تاوانەکانی نازییەکان پەشۆکاوین، ئینجا جارێکیتر و جارێکیتریش پرۆسەکانی قڕکردن، ئوردوگاکانی گرتن، کۆمەڵکوژی روو نەداتەوە، ئەوانە دواجار لە بۆسنە و رواندا روویدا. سەرەرای ئەوەی ماوەیەکی زۆر بە سەر لە ناوچوونی نازییەت گوزەری کردووە، بەڵام هێشتا درندایەتی دەرحەق بە جیاوازی بۆچوون لە بیرکردنەوە لە لایەن حکومەتە دکتاتۆرەکان پەیرەو دەکرێت ، بۆیە دەبێ هەر بڵێینەوە ((نا بۆ دووبارە بوونەوەیان)) پێش هەموو شتێك دەبێ بەم گیانە کار بکەین، ئەگەر درندایەتیمان وەرگرت وەك کارێکی ئاسایی ئەوە ئێمە وازمان لە خەبات لە پێناوی مرۆڤایەتی و پێوانە مرۆڤایەتیەکان هێناوە.
زانین بناغەیە و بەشێکی زانینی پێویست تایبەتە بە دژایەتیکردنی سامیەت. مێژووەکەی، خەسڵەتەکانی و جیهانە نەخۆشەکەی ، سەرەرای ئەوەش دەبینین پارێزەرێکی سویدی دووانی ئەوە دەدات کە بۆچی سلاوکردن وەك هتلر کردەوەیەکی دوژمندارییە. (لە ینایر/ کانوونی دووەمی 1998). بەشی زۆری مۆسیقای سپی دەستەلات کە ئیمرۆ لە جیهاندا دەفرۆشرێت سەرچاوەیەکی سویدە. لە لای من ئەو دوو نموونەیە بەسە بۆ ئەوەی بڵێم ((بەسەرهاتە زیندووەکان)) کاریگەری گرنگی دەبێت.

لارش لیونبورگ حیزبی گەلی لیبرال.

بۆ ئیمرۆ کارێکی زێدە گرنگە قڕکردن بەبیر بهێنینەوە، هەر لەبەر ئەوە ناکەسانێ هەن نکۆڵی لە روودانی قڕکردن دەکەنەوە، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە گەشەی کۆمەڵایەتی لە ئەوروپای ئیمرۆ ئەوە نیشان دەدا کە هەندێ لێکچوون هەیە لە گەڵ ئەو کاتانەی پێشی وەرگرتنی نازییەکان دەستەلات لە ئەڵمانیادا.
مرۆڤایەتی لە کاتی شەڕی دووەمی جیهانیدا قوربانی گرانی پاشان زانی و فێربوو کەوا تەنگژە ئابوورییەکان، زۆر بوونی بێکاری و بێ ئاسایشی کۆمەڵایەتی وەك رابردوو هێزە نادیموکراسیەکان جیاوازی رۆشنبیری و

رەگەزی دەبینن، خۆیان بە ئایدلۆژیای رەگەزپەرستی چەکدار دەکەن و لە قوربانیەك دەگەرێن، ئەوەش بۆ ئەوەیە تا هەموو کەم‌وکوریەکانی کە هاتوونەتە پێش رەوشە کۆمەلایەتیە خراپەکانیان بخەنە ئەستۆی کە لە ئەنجامی نایەکسانی و ناراستیەکان پەیدا بوون.
بێگومان پەخشی زانیاری و زانیاری دژ بە نازییەت و رەگەزپەرستی کارێکی پێویستە، بەڵام دەبێ هاوشان بێ بە کردەوەی بەهێز و دژ بە بێکاری و جیاکردنەوەی ناوچەنشینەجێیەکان و رەوشە کۆمەلایەتیە خراپەکانیتر.

گودرون شیمان/ حیزبی چەپ

ئێمە دەڵێین نازانین ئەوە چۆن رووی‌دا، مێژووەکەمان و ئەو کارەساتانەی پێش پەنجا ساڵ لە ئەوروپا رووی‌دا ، فڕکردن، رووی‌دا چونکە کەسانی وەك من و وەك تۆ بەرگرییمان لەبەر جیاوازی لە مافی مرۆڤ نەکرد. بەرگرییمان لە مافی ئازادی جیاوازی لە بۆچوون و بڕوا نەکرد. بەرگری نەکرا لە مافی ئازادی جیاوازی لە بۆچوون و بڕوا. ئاوێتە نەبوون دژ بە رەگەز پەرستی و دژایەتی بێگانە لە کاتی پێویستدا. پێویستە ئەم کارە دووبارە نەبێتەوە، تێگەیشتنی بەهاکانی مرۆڤایەتی بۆ هەموو مرۆڤێك پێویستی هاوبەشە، کارێکی زۆر بایەخدارە، تێگەیشتنی هاوکاری هاوبەشانە لە گەڵ نەوەکانی داهاتوو کارێکی بنچینەیی و پێویستە بۆ کۆمەڵگای دیموکراسی. پێویستە هەموومان بەرپرسیایەتی دامەزراندنی کۆمەڵگایەکمان لە سەر شانە کەوا جێگای هەموومانی لێببێتەوە، کۆمەڵگایەك هەموو هەست بکەن هاوبەشن و هەست بکەن کەوا دەتوانن کاریگەریان هەبێ، کۆمەڵگایەك دیموکراسی و ئاسایش بپارێزێت.

ماریان سامویلسن، پارتی ژینگەی سەوز.

ئەوەی نکۆڵی لە راستیەکانی مێژوو بکات نکۆڵی لە خودی خۆی دەکات. ناتوانین لە شوورەیی مرۆڤایەتی و شەرمەزاری مەزن رزگارمان بێ کە

نازیەکان لێی بەرپرسن. بەڵام ئەرکی ئەو نەوانەیە کە ناتوانن لە بیریان بکەیین، ئەرکی هەموو خێزانێکە و هەموو کەسێکە کە دەوێرێت راستیەکان ببینێ و پارێزگاری لێ بکات و بۆ نەوەکانیتر بیانگوازێتەوە و پاسەوانیان بکات تا نەشاردێنەوە و دەستکاری نەکرێن، نەمانی مێژوو و بەرەڵلایی وێرانی لە دوا دێت، ئێمە خۆمان بە ئاسانی هەڵدەخەڵتێنن کەوا نەوەکەمان و سەردەمەکەمان دەتوانێ رێگا بە خراپەکاری و شێتی بگرێ. بوار بدەینە هزر رێبەری و دادمان بکات. هەموو کۆمەڵگەیەك بخوازێت رەگەزی هۆشیاری هەبێت ئەوەش هەڵوێستێکی ترسناك و ساختەیە. پێویستە هەمووومان بوێرین بۆ هەموو کەسێك روون بکەینەوە کەوا کەس بێ گوێدان لە رەگەز و ئایین و تەمەن و رەگەز و کەلتوور...هتد بەهای چەسپاوی هەیە و نابێ پێشێل بکرێت. پێویستە ئەمانە لە ماڵ و چێشتخانە و شەقام و گۆرەپانەکان و دیدارەکان باسیان لێوە بکەین و بە کردەوەش پاڵپشتی بکەین، تەنیا بە خەباتی هاوشان دژ بەو هەڵسوکەوتانە بوەستن کەوا درۆکان دەیانجوڵێنن، بەوە دەتوانین دارۆژ زامن بکەین.

ئەلف سڤنسون. پارتی دیموکراسی مەسیحی

ناونیشانی کتێبەکە لە کتێبی پیرۆز، یوئیل 1: 3،2 وەرگیراوە.
((پیرەکان گوێ لەوە راگرن، ئەی دانیشتوانی هەموو زەوی سەرنج بدە، ئایا وەك ئەمە لە رۆژەکانتان یان لە رۆژەکانی باوکتان رووی داوە.
بە نەوەکانتان بڵێنەوە و ئەوانیش با بە نەوەکانی خۆیانی بڵێنەوە و بە نەوەکانی نەوەی تریش)).
ستیڤان بروشفیلد Stéphane Bruchfeld خوێندکاری دکتۆرا لە مێژووی هزر و توێژینەوە لە مەڵبەندی توێژینەوەی کۆچکردن Centrum för invandrings forskning لە زانکۆی ستۆکهۆلم ، لە بلاوکراوەکانی نەفرەت لە فڕکردن، ناشیرنکردنی نازیەتی

نوێ بۆ مێژووی پاش ئوشفیتز .Förnekandet av förintelsen. Nynazistisk historie förfalskning efter Auschwitz.
بـول.ئـا.لـیڤین Paul.A.Levine دکتـور و توژینـەوە، لـە مەڵبەنـدی توژینـەوەکانی فـرە رەگـەزکان Centrum för multietenisk forsking لە زانکۆی ئوپسالا. ئەنـدامی لیژنـەی حکومی تایبـەت بـە سامانی جولەکە بە پلەی پسپۆر. بروانامـەی بلاوکـراوەی هەیـە لـە ژێـر ناونیشانی (لە بەرەڵلایی تا هەڵویستێکی کاریگەر: دبلوماسیەتی سویدی و قڕکردن لە نێوان 1944ـ 1938دا) From indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938-1944.
2ـ مـافی چـاپ بـۆ سـتیڤان بروشـفلید و بـول لـیفین و سـەرۆکایەتی وەزیران پارێزراوە.
نەخشەسازی: ئەیلسا فولفارت Elsa Wohlfahrt
وێنـەکان: سـانا یوهانسـون / بیلریسـورس/ Sanna Johansson/ Bildresurs
نوسینەوە: لینا ئەلین
وێنەی لاپەرەکانی 65،57،53،44،32،24، Jakob Wegelius
وەرگێڕانی بۆ سویدی: ئیڤا ئوکربیری Eva Åkerberg
ماریتا زونابند Marita Zonabend
ئەنیتا کارپ Anita Karp
میالوڤینجارت Mia Lõwengart

وەرگێڕانی بۆ عەرەبی: Ayad Jabbar
وەرگێڕانی بۆ کوردی: Sherzad Heini
بەرهەمهێنان: Invandrartidningen

چـاپ: چـاپخانەی نورشـتت ـ سـتوکهۆلم Norstedts tryckeri 1999
لە سەر کاغەزی مونکن کریم چاپکراوە
ژمارەی جیهانی یەکگرتووی کتێب ....
بلاوکرانەوە: سەرۆکایەتی وەزیران / ستوکهۆلم
کتێبەکە لە دەست پێشخەری راگەیاندنی ((بەسەرهاتە زیندووەکان)).
لە ناوەرۆکی کتێبەکە نوسەرەکان بەرپرسن.
دەسـتەی کتێبـە بەرنامەیـەکانی دەزگـای پەخشـی نـاتور ئـوك کولتـور / یارمەتی پەخشی ئەم کتێبەی داوە

وەرگێر لە چەند دێرێکدا:
لە 1955 لە شاری دێرینی (هەولێر) لەدایکبووە.
ئامۆژگای تەکنلۆژیای بەغدای تەواوکردووە.
تا لە ولات دەرچووە فەرمانبەری شارەوانی هەولێر بووە.
لە ساڵی 1998 ەوە لە ولاتی سوید دەژیت.

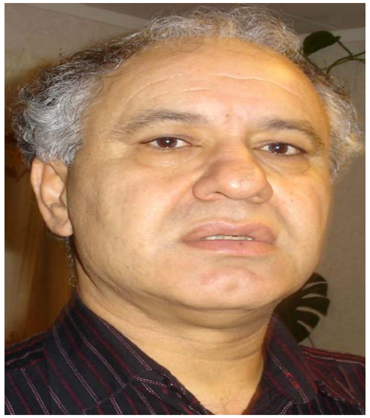

چاپکراوەکانی ...

لە یادی سەد ساڵەی شارەوانیدا، 1985 کتێبی (هەولێر) م بە قەبارەی 365لاپەرە ئامادەو چاپکرد.

هەر لە شارەوانیدا لە ساڵی 1994 دا، 12 ژمارەی رۆژنامەی" هەولێر " م دەرکرد.
کەلاوە .. 1991 ریپۆرتاژ / بۆ ئۆردوگاکانی دەڤەری هەولێر.
دیوەخانی فلێن ... رۆژانەو ریپۆرتاژە / لە 1999 لە رۆژنامەی " ئالای ئازادی " زەحمەتکێشان لە دە ئەلقەی درێژ بڵاوکرایەوە.
هەولێر .. تا دبلن ! .. 2000
ریپۆرتاژ / زانکۆی ئازادی بەرلین.
بەغدا.. بۆ هەولێر ! .. 2000
ریپۆرتاژ / سویدو سلێمانی.
مەملەکەتی فارگۆنەکان ...
2001 ریپۆرتاژ / سلێمانی.
کاکە ئەبو ئیسماعیل ....
2001 سلێمانی.
بەسەرهاتی دەریاوانێکی خنکاو .. 2001/ رۆمانی گابریل مارکیز، لە ژمارە 25ی گۆڤاری " ئاینده " ی سلێمانی بڵاوکرایەوە، وەك نامیلکەش بڵاوکرایەوە.
دە رۆژەکەی هەولێرم .. (11) وتارو ریپۆرتاژبوو / لە گۆڤاری (گوڵان) ی هەولێرو رۆژنامەی (کورد) لە ئوسترالیا بڵاوکرایەوە.
رێگای دوورم بۆ ئازادی، نیلسۆن ماندیلا/ وەرگێڕان. لە هەولێر لە دەزگای موکریانی بڵاوکرایەوە.
سارد، یان گەرم .. (12) ریپۆرتاژبوو / لە رۆژنامەی (هەواڵ) ی سلێمانی لە یولیو 2001 - ینایری 2002 بڵاوکرایەوەو وەك نامیلکەش بڵاوکرایەوە.
فارگۆنەکان ..... ریپۆرتاژو بیرەوەرییە لە دەزگای بدرخان لە هەولێر2005 بڵاوکرایەوە.
مەملەکەتی کەلاوە ... وتارو پێناسەی بیناسازی کوردییە وەك نامیلکە لە وەزارەتی رۆشنبیری لە هەولێر بڵاوکرایەوە.
کۆریا پێناسەو مێژووی کۆریای باشوور، لە خانەی وەرگێران لە هەولێر 2007 .
ماساکۆو دیانا دوو پرێنیسی نازداری بێناز دەزگای ئاراس 2008

ئامادەی چاپە:
هەتان، چەند وتارێکە لەسەر بیناسازی کوردەواری، لە ساڵی 1988 ەوە ئامادەیە.
مەجبوور. ....
سوید 2002
تەها حوسین .. نابینایەکی بینا و:
سوید 2005
مارتن لۆسەر
و: سوید 2006
ئەنجیلا میرکل
و: سوید 2007
مێزەرو گوڵ دیدی سەفیری فەرەنسابووە لە ئێران و:
سوید 2007

سێکس وپۆلیتیک
و: سوید 2007
بەرەو کۆشکی ئالیزی ، شیراک، روایال، سارکۆزی و:
سوید 2007
ترێنە خێراکەی خۆرهەڵات ....
و: سوید 2007
ئیرانی نوێ .. لە دیدی ژوورنالیستانەوە ... و:
سوید 2007

بەهەشتی زیندان .. وتارو ریپۆرتاژە لە 1996ەوەو بەبەردەوامی دەمنووسی، ئێستاش گۆشەی
(برێڤ) لە چەندین گۆڤارو رۆژنامەو ماڵپەرەکانا لەوڵات و دەرەوەی وڵات بڵاودەکەمەوە.